

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1978

bron

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1977-1978. E.J. Brill,
Leiden 1980

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003197801_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verhandelingen

Over de vorming van een literair symbool: de meeuwen van A. Roland Holst

‘[...] hoe werden meeuwen wolven,/hulende wolven, en de zee de dood?’

Wie onvoorbereid een dergelijke regel onder ogen krijgt, zal bevreemd reageren op de hier beschreven transformaties. Als hij een echte nuchterling is, zal hij zich schouderophalend afwenden, maar ook wie onmiddellijk doorheeft dat het om anderhalve regel poëzie gaat, en wil trachten die te ontraadselen, zal zich waarschijnlijk vergeefs afvragen wat er met deze metamorfose bedoeld mag zijn. Natuurlijk, hulende wolven zijn traditioneel genoeg, en het verband met de dood is niet ver te zoeken: iemand wordt achtervolgd door hongerige wolven en vlucht, in de vrees door hen verscheurd te worden. En traditioneel is ook het beeld van de zee voor de dood. Maar er is in de geciteerde regels duidelijk sprake van de vraag naar de oorzaak van een raadselachtige omslag. De vóóronderstelling van deze vraag moet zijn dat op een eerder tijdstip de zee verband hield met, de representant was van, het leven, en dat moet ook gegolden hebben voor de meeuwen: als die nú een dodelijke bedreiging zijn geworden, moeten ze eenmaal bij uitstek een belofte van of een verlokking tot leven zijn geweest. Op welke manier, dat is uit deze beknopte context niet af te leiden, en het wordt evenmin duidelijk als ik u het hele gedicht *Winters* voorlees:

Bij helder winterweer reden de knapen
de weg naar zee. Hoog te paard spraken zij
vrolijk en luid; zij waren rank geschapen
en alom lag het leven vrij en blij
en in de verte riep de zee, de golven
zongen, de meeuwen schreeuwden, welke vloot
belaagt ons strand, hoe werden meeuwen wolven,
hulende wolven, en de zee de dood?

Ik wil nu niet proberen een min of meer volledige analyse van dit vers te geven. We zullen het er zonder moeite over eens zijn dat de *vrolijk* sprekende knapen, hoog te paard, het vrije en blij *leven*, het *roepen* van de zee en het *zingen* van de golven alle positieve, vitale, noties zijn. Men zou kunnen aarzelen over het *schreeuwen* van de meeuwen, maar we moeten er wel aan geloven: er is geen enkele aanwijzing voor een omslag op dit punt in het vers. Pas daarna gebeurt er iets ingrijpends: de verbaaltijd slaat om in het presens: ‘welke vloot *belaagt* ons strand’, en dan blijkt - we moeten wel

aannemen: in samenhang daarmee - de funeste metamorfose te hebben plaatsgevonden: de schreeuwende meeuwen zijn tot 'huilende wolven' geworden, de roepende zee (en de zingende golven) tot 'de dood'. Er wordt dus een onverdeeld positief verleden geconfronteerd met een fataal, onontkoombaar bedreigend heden: de onbekende belagende vloot, de huilende wolven en de dode zee. De reden daarvoor en de aard ervan zijn duister.

Nu is het mogelijk om er genoeg mee te nemen dat deze meeuwen - schreeuwende - een positieve, vitale notie representeren, maar erg bebevredigend is dat niet. Evenmin trouwens als de simpele constatering dat een onbekende vloot zich belagend voor ons strand bevindt, en dat de roepende zee ineens de dood is geworden. Toch geloof ik dat het niet mogelijk is binnen de grenzen van dit gedicht verder te komen met de interpretatie van deze termen, tenzij men er, min of meer op goed geluk, bijzondere waarden aan gaat toekennen. Er is ook geen bredere algemeen culturele achtergrond die ons een nadere interpretatie aan de hand doet, zoals dat wél het geval is met de min of meer folkloristische 'huilende wolven', of laat ons zeggen met de regenboog, die in de context van de joods-christelijke traditie kan figureren als teken voor de verzoening of het verbond van God met de mens.

U hebt natuurlijk al lang begrepen dat ik u heb geconfronteerd met een gedicht van A. Roland Holst, en met een frappant element uit zijn poëtisch taalgebruik: 'Nu wil hij weer van heel de meeuwenorde/als schepper (= poëet) worden erkend', laat Vestdijk een meeuw uitroepen.

De vraag die ik met u wil trachten te beantwoorden, is: hoe is de vorming van zo'n poëtisch taal-element bij Roland Holst in zijn werk gegaan, en welke waarde bezit het? Is de wondervogel volgroeid aan het dichterhoofd ontvlogen, gelijk Pallas Athene in volle wapenrusting te voorschijn kwam uit het hoofd van haar goddelijke vader? Er lijkt mij maar één middel te zijn om een redelijk antwoord te krijgen op die vraag: het werk van Holst systematisch te doorzoeken op vogels, en hun eventuele ontwikkeling na te gaan.

Er blijken tweeënveertig verzen te zijn waarin vogels voorkomen. Een deel ervan bestaat uit zangvogels, soms met name genoemd als leeuweriken, en van een aantal der overige is het in elk geval niet zéker dat het meeuwen zijn; het zouden bijvoorbeeld arenden kunnen wezen of albatrossen. Laten we die zangvogels, en ook de evidente twijfelgevallen, buiten beschouwing, dan houden we ongeveer dertig meeuwenverzen over. En

al heel spoedig wordt het duidelijk dat er binnen deze groep nog allerlei onderscheidingen bestaan. Zo treden de vogels meermalen op als metafoor of in een vergelijking, soms ook als attribuut; het blijkt dat ook deze resterende categorie nog niet onder één net te vangen is. Maar laat ons zien wat de meeuwenjacht oplevert.

De bundel *Verzen* biedt ons wolven: 'als vogels blinkend wit,/scherend over blauwe watervlakken'; in een homerische vergelijking gaat het 'wijdvleugelend eeuw'ge rond': 'een duist're vogel die met wiekslag breed/als wolk zich schaduw't langs de droomgebouwen', en in een allegorische voorstelling wordt de Wind geschilderd met als attribuut 'meeuwen om zijn lijf/zwierend, en schuim als waaiend sneeuw'. Over deze vogels is niet veel te zeggen dat ons zou kunnen helpen bij de oplossing van ons probleem. Of liever: ze bieden in dit opzicht niets problematisch. Het zijn incidentele beelden die geen bijzondere status hebben, vergeleken bij vele andere in de poëzie van Holst, of haast willekeurig welke andere dichter.

De belijdenis van de stilte levert maar één aarzelend zingende vogel op. Maar in *Voorbij de wegen* verandert de situatie grondig: in niet minder dan tien verzen uit deze bundel treffen we meeuwen aan. De eerste in het gedicht *Aan den zoom van wind en wereld*. Van de 'schone vrouwe' die daar woont, wordt gezegd dat haar loop is

[...] als het overzwaaien
van een zeemeeuw boven donkre golven
[...] zo onbewust en prachtig.

Weer een eenvoudige en zeer expliciete vergelijking dus.

Anders is het gesteld met *Oud lied*, waar een eenzame - een 'die niets dan dromen won' - aan het einde van zijn reis gekomen, aan de kust, 'wankelend [...] voor/het einde' treedt, stervensbereid:

over hem vlogen twee meeuwen
uit naar zee en te loor

over de zee en de nacht
in en als zielen ontvloden ...
liefde geslaakt uit de doden
en alle tweespalt volbracht.

En in de volgende strofe nog:

O, dromen, meeuwen die weken
heen over zee, over zee ...

De beelden van de meeuwen in dit gedicht zijn, zoals u ziet, niet consistent: in het eerste citaat worden, fictieel gesproken, *reële* vogels vergeleken met ontvliepende zielen - een traditioneel beeld omgekeerd: de van het lichaam bevrijde ziel wordt vaak als een vogel verbeeld, maar hier worden 'echte' vogels als het ware 'opgeladen' door de vergelijking met zielen. Ik kan me niet geheel onttrekken aan de gedachte dat er een relatie is tussen de hier door Holst gehanteerde beeldspraak en die in het beroemde gedicht van Yeats *The white birds*: 'I would that we were, my beloved, white birds on the foam of the sea!'

In het tweede citaat evenwel zijn de meeuwen zèlf een asyndetische vergelijking bij de 'reële' dromen die uitgaan van de eenzame. Van een bestemming die deze dromen zouden kunnen hebben is, tussen haakjes, geen sprake.

Het is geen eenvoudige zaak een vers als *In zomer* te interpreteren. De bewoordingen zijn eerder vaag-suggestief dan dat zij een omschrijfbaar beeld oproepen. In elk geval is het duidelijk dat met de (Engelse) invocatie 'O, voor...' de hevige elementen wordt bezworen 'hierheen' te komen om de plaats in te nemen van de zomerse stilte in de tuin waar zich de 'ik' bevindt: 'O, voor verbolgen overhand van storm [...]'. En die elementen zouden dan 'dromen duister en oud' meevoeren, dromen die een 'sombere vreugd' zouden brengen aan 'mijn hart, dat hier [dat wil zeggen in die tuin] versmacht'. En het is kennelijk in verband hiermee dat ook een tweede verzuchting wordt geslaakt:

o, voor de kreet van een meeuw in de mist
en de stem van het schuim in de nacht!

In elk geval moet wel de conclusie getrokken worden dat die kreet en die stem attributen, begeleidingsverschijnselen of aankondigers zijn van die oude en duistere dromen waar het hart, het eenzaam bloed, naar smacht, maar veel meer valt er niet over te zeggen.

De volgende afdeling van de bundel heeft tot titel *Aan den droom*. Blijkens het eerste, titelloze, gedicht is die droom nog onbekend, maar hij komt als antwoord op, als '*de geborene van de dromen/van eenmaal*', die de 'ik' altijd al heeft gehad. Zijn dromen hebben dus de Droom die komende is, verwekt:

Nog zie ik niet wie gij zijt,
gij, de heersende van de verte -
Maar de wind van uw zekerheid
zingt door mijn herte.

In de dienst van die Droom stelt zich de 'ik' in het vers *De ploeger*: 'op de landen/van een te worden schoonheid'. En tot de zènder van die Droom, de 'Verborgene', die - als genade - 'tot mij spreekt van achter licht en wind', bidt de harpspeler in het aldus genaamde gedicht.

Het zal u niet ontgaan zijn dat sinds *Oud lied* de toon, de aard, van de dromen en van 'de Droom' in deze laatste verzen is omgeslagen van duister, oud, nors en somber, naar licht en stralend. Dat is ook de atmosfeer die we ontmoeten in de inzet van het programmatische gedicht *Een winteravondval*:

Gouden stille kusten en de zee nog blauw,
en de blijde vele golven, die er spelen,
en die witte vlucht van vooglen - o, de vele
meeuwen zwevend door de zuiverende kou,

zwermend als een bui, als een gevleugeld sneeuwen,
en hun kreten af en aan over mijn hoofd;
heb ik ooit wel in een ander lied geloofd
hier op aard dan de verloren kreet der meeuwen?

En zij zwenken en verdwijnen, en het is
nu weer stiller, en het gouden uur wordt later,
en ik loop verloren verder langs het water
van der eeuwen eenzame geheimenis.

De 'verloren kreet der meeuwen' is hier de aankondiging, de stem van het buitenaardse, zoals ook de golven 'de vreemde wijs/van die andre wereld' zingen, van het 'Eeuwig eiland', 'der zaligen domein', dat slechts bereikt kan worden door de 'stervende vervoerden'. Door 'het heimwee of verlangen' daarnaar is de 'ik' *bevlogen*, en nog eens, in de voorlaatste strofe, is er sprake van 'het heimwee, dat deze aarde houdt *bevlogen*'. In deze context begint zich de tevoren vaag onderscheidbare meerwaarde van de meeuwen uit te kristalliseren. Het zijn zonder twijfel nog de vogels van de kustgebieden, maar ze zijn hier opgenomen en functioneren in wat men misschien een mythologiserend verband mag noemen: als verkondigers van het overzeese heil.

Nu gaat er iets heel opmerkelijks gebeuren in het tweede gedicht na *Een winteravondval*, dat *Aan de kust* heet. De eerste regel daarvan maakt geen deel uit van het vers, maar is een soort regie-aanwijzing: 'De Verborgene spreekt:'. Daarna volgen drie vierregelige jambische strofen die tot een 'u' gericht zijn:

Hier is geen bloem meer dan uw bloed,
 noch vogelen dan uwer dromen meeuwen;
 de lege voortijd aller eeuwen
 breekt hier in eb en vloed.

Nog niet voor goed heb ik u hier gebracht,
 doch om u mijn gelofte te doen weten:
 voortaan kunt gij in lief noch leed vergeten
 waar ik u wacht.

Want ik gaf aan uw bloed
 het ebben van der wereld scheemrende eeuwen,
 maar in uw hart de kreet der meeuwen
 boven de laatste vloed.

Net als in *Oud lied*, waarover ik eerder heb gesproken, zijn de beide meeuwen-beelden niet consistent. Eerst is er sprake van 'uwer dromen meeuwen' die 'Hier' zijn, dus daar waar de Verborgene zich bevindt. Het beeld kan moeilijk iets anders wezen dan een identificerende metafoor: de dromen van de 'u' zijn meeuwen die de tocht naar het gebied van de Verborgene hebben volbracht, zoals ook het bloed - 'hartsverlangen' - daarheen is overgekomen. Ik kan hier weer niet het hele vers analyseren, maar u zult het met me eens zijn dat de laatste strofe gaat over de 'u' die te eniger tijd weer gescheiden zal moeten leven van de Verborgene, doch die dan dat gindse gebied niet zal kunnen vergeten omdat de spreker in zijn hart 'de kreet der meeuwen' gaf. Dat kunnen onmogelijk de meeuwen van 'u's dromen zijn, want de functie van déze meeuwen is kennelijk dat ze door hun kreet de toegesprokene aan zijn tocht herinneren. Vél verder is er binnen de grenzen van dit gedicht meen ik niet te komen. Dit houdt in dat *niet* 'de kreet der meeuwen' de aard van de situatie verheldert, maar dat omgekeerd de betekenis van die meeuwenkreet uit de tekst moet worden afgeleid. Waarom nu juist die kreet de bewuste herinnering zou oproepen, blijft onduidelijk. We lijken in dit geval dus te maken te hebben met weinig functionele beeldspraak.

Zodra we evenwel gebruik maken van de kennis die we hebben opgedaan uit vorige gedichten (wat 'De Verborgene' betreft vooral uit *Het gebed van den harpspeler*, waar de 'gij' die 'tot mij spreekt van achter licht en wind', zoals we hebben gezien ook als 'Verborgene' wordt aangesproken; en wat de meeuwen aangaat, uit *Een winteravondval*) keert de verhouding zich om. Dan wordt *Aan de kust* een gedicht dat geen bijzondere problemen

meer oplevert. We weten dan immers ten naaste bij wie de 'Verborgene' is, althans wat zijn aard en waarde is voor de 'ik', en waar hij zich bevindt; dat het de 'ik' moet zijn die hier als 'u' wordt toegesproken, en waar deze 'ik' of 'u' zich ophoudt: in de wereld, in 'dit klein bestek van weedom en berouw'. De 'ik' leeft daar in het besef 'dat [hij] geboren [is]/in 't najaar van een wereld/en daarin sterven moet', en dit bewustzijn is, blijkens dit gedicht *Aan de kust*, een gave van de Verborgene, een genade, zo goed als de compenserende 'kreet der meeuwen/boven de laatste vloed' die de 'ik' in zijn hart draagt: 'de verloren kreet' die het visioen aankondigde van het 'Eeuwig eiland [...] der zaligen domein'. En daarmee is dan ook het 'nieuws' dat het vers *Aan de kust* bevat, aan het licht gekomen. Met andere woorden: de adequate interpretatie van het vers berust op vóórkennis van de waarde der gebruikte beelden. Deze kan niet worden opgediept uit de algemene culturele bagage die de lezer meedraagt; ze is in de voorgaande verzen uit *Voorbij de wegen* eerst tot stand gekomen. Het gaat om fenomenen uit Holsts poëtische privé-wereld. En hier heeft dus de omslag plaatsgevonden van beelden, eventueel beelden met meerwaarde, naar poëtische symbolen, ten minste in de tweede meeuwen-passage: 'ik gaf [...] in uw hart de kreet der meeuwen'. Voor de interpretatie van 'uwer dromen meeuwen' hadden we geen bijzondere voorkennis nodig: dat bleek een redelijk doorzichtige metafoor.

Deze symbolen nu functioneren, zoals u gezien hebt, niet incidenteel of individueel - gelijk dat bij een aanzienlijk aantal symbolistische dichters het geval is - maar zelfs in de beperkte context van het ene gedicht *Aan de kust* blijkt al dat zij in onderling verband, gezamenlijk, een coherente wereld constitueren; misschien moet ik eerder zeggen dat zij in hun gezamenlijkheid een wereldvisie overdragen. Veel méér dan de ontlening van bepaalde afzonderlijke beelden of symbolen, bepaalt dit fenomeen - naast een allermint te bagatelliseren gelijkgerichtheid - de verwantschap, of als men wil: de afhankelijkheid van Holsts poëzie van die van Yeats. Norman Friedman heeft opgemerkt: 'Certain 20th-c[entury] poets, following the lead of the 19th-c[entury] French 'Symbolists' [...] have attempted not only a revival of conventional religious and legendary symbolism [...] but also have tried, in what they have felt to be a collapse of spiritual values, to invent their own symbolic conventions (Yeats is only the most obvious, with [others] working along similar if less *systematic* lines).' Dit systematische karakter, ook van Hòlsts symboolwereld, maakte het mij onmogelijk me te beperken tot de meeuwen, al heb ik ter wille van

de duidelijkheid mijn best gedaan het aantal elementen niet te groot te maken.

In het vers *De geheime zee* wordt expliciet gemaakt dat de kust: 'het uiterst land', geïdentificeerd moet worden met de kust 'dier nooitbevaarne, de geheime zee,/de duistre zee, die is de ziel -'. Daar zal alleen diegene komen en verblijven, die bóven de eigen droom 'den droom, dien geen ooit vindt' bemint, door wiens verlatenheid *het* altijd zingt 'van achter wind en licht' (u merkt dat hier de zender, de Verborgene, afwezig, althans ongenoemd, blijft). Deze uitverkoren eenzame wordt nu genoemd 'een dromen-*overvleugeld* man', en zijn weerkeer naar de kustgebieden heet: 'de schuwe tocht/over donkere dalen en heuvelrug/van een meeuw naar de roepende zee terug'. Hier vinden we de beide noties die we eerder hebben aangetroffen, opnieuw: in 'dromenovervleugeld' is de vogel als *bevlieger* van deze wereld, als verkondiger van overzees heil, geïmpliceerd; in de met name genoemde meeuw: de *uitvliegende náár* het heil, maar hier eerder toepasbaar op de persoon-van-de-eenzame-als-totaliteit dan, zoals in het vorige geval, op diens dromen. Het is onmiskenbaar, lijkt het mij, dat onze voorkennis van de symboolwaarden de interpretatie van de passage wezenlijk beïnvloedt, richt en oplaadt, maar daarbinnen is er klaarblijkelijk nog een aanzienlijke ruimte gebleven in de toepassingsmogelijkheden; er is geen sprake van een soort mechanische invuloefening in deze geest: we weten nu wat een meeuw bij Holst is en interpreteren die betekenis simpelweg als een *teken*: iets dat voor iets anders staat.

In het volgende gedicht, *Minne en dood*, ligt de symboliek van de meeuw wéér enigszins anders. Daar is het uitgangspunt dat er voor degene die 'zijn lichter lust verloor', geen dak op aarde is,

[...] en de hoop verlaat
 zijn hart, en hij wordt een van dezen,
 een schim, een windverloren wezen
 tussen twee werelden, vergaan
 voorbij de woningen, vandaan
 van wegen, wijkende verdwenen
 in ledige eeuwen, een meeuw, allene
 teloor, verstervende kreet van wee
 vanuit den regen, van boven de zee ...

Hier vindt wèl weer de identificatie plaats met de eenzame die uitgedreven wordt uit de (schijn)lieflijkheid van deze wereld, het 'zoet bedrog/van licht

en bloemen', maar in de kreet van de meeuw klinkt op dit ogenblik alleen de nóód van de eenzame, zijn gemis. Eerst daarná volgt een passage die het visioen verbeeldt van 'het rijk [...] / voorbij den tijd en zonder duur/of doel'. En aan het slot van het vers vinden we weer de identificatie in de vorm van een asyndetische vergelijking, van een die moet

zwerven
 voorbij het zingen en het sterven
 voorbij der bloemen, een meeuw, een allene,
 een witte vogel, een ziel, verdwenen
 over de heuvelen, verloren
 en zonder lied, en alleen te horen
 voorbij het einde uit mist en kilte
 een kreet ...

Maar wèl blijkt hij op weg, héén over 't geheim, dat allen hier omsluit': 'Het is de grote dood, de zee, de zee ...' De noties die de meeuwenbeelden h́ier, gemeen hebben met de eerder besprokene, zijn duidelijk, maar in deze gevallen zijn de negatieve momenten, is de uitgedrevenheid, expliciet genoemd in de 'kreet van wee', overheersend boven de positieve van de belofte.

Dit staat dan weer in tegenstelling tot de triomfantelijke context in het gedicht *De zwervers*, waar de ervaring van de uitverkiezing centraal staat:

o, droom, wij vragen om geen dak, wij vragen niet
 hun vuur om bij te kleumen - wij, die de vertrouwden,
 de meeuwen uwer kusten zijn - wij vragen niet
 dan deze vleuglen, ons gegeven, te behouden.

In de twee laatste gedichten uit *Voorbij de wegen* waar we meeuwen aantreffen, zijn ze weer verbonden met smart: verdriet over de niet aflatende gevoelens van onvrede in déze wereld, op 'dit eiland'. En is er, zoals in het voorlaatste gedicht, *Een vrouw* die een tijdelijk onderkomen vindt 'voor haar verkleumde smart/dan roept haar toch weer buiten de witte vogel der zee'. In dit geval heeft dus de meeuw een manende functie: telkens opnieuw maakt hij de vrouw bewust van de fundamentele ontoereikendheid van deze wereld, van 'dezen tuin der zachte dromen van wel en wee'. In dit gedicht is de meeuw dus niet primair de stem van de verlokkingen der zalige overzijde.

In *Westwaarts*, het slotgedicht van de bundel, worden 'de verzworvenen' aan de 'randen dezer wereld' *bevlogen* door een 'bang vervoeren'. Bij het

vallen van de nacht worden ze dan geconfronteerd met de stilte:

[...] en geen stem doet uit den avond zich meer horen,
alleen, verdoold, de witte vogel van de zee,
die schuw en met een kreet van wee
aanvloog, en zwenkende verdween voorbij de ruiten.

Ook hier zou men dus tot een overwegend negatief geladen interpretatie moeten besluiten. Maar het complexe karakter van de meeuwenkreet blijkt uit de omstandigheid dat de regels die ik zo juist citeerde, onmiddellijk gevolgd worden door 'zwijmend een naar wijder leven overzweven' van die 'namelozen',

en eindelijk in ijl zicht als grote vreemde rozen
de bloeiende eilanden der zaalgen, waar altoos
juublen, elysisch, eindeloos,
uit de windstilten van het licht wordt aangeheven.

Ik hoop erin geslaagd te zijn - voor zover dat in een korte lezing mogelijk is - u te laten zien hoe in deze tien gedichten uit *Voorbij de wegen* een complex symbool is opgebouwd, dat functioneert in een omvangrijke symbool-context, waarvan ik naar vermogen het aantal vermelde componenten beperkt gehouden heb zonder de reële situatie al te veel geweld aan te doen.

Als dat gelukt is, moet het u duidelijk zijn geworden dat Holsts meeuwen niet in een definitie te vangen zijn. Ze zijn signalen van de relatie tussen deze aarde - die als een oord van ballingschap wordt ervaren - enerzijds, en het oord van volmaaktheid waarnaar heimwee of verlangen uitgaat - de gelukzalige eilanden - anderzijds. Maar ze kunnen worden verbonden met de ziel, of met de totale persoonlijkheid, of wel met de dromen, van hen die hier op aarde hunkeren naar die overzijde. De meeuwen kunnen de boodschappers zijn van het overzees heil, maar ook de vermaners aan hen die zich op deze wereld een onderkomen trachten te verschaffen. En in die context kunnen hun kreten de vertolking vormen van rampzaligheid, van buitenwereldsheid, of van vreugde. De witte vogels worden gepresenteerd in alle vormen van beeldspraak: in normale als-vergelijkingen zowel als in asyndetische vergelijkingen, in diverse typen van complexe metaforen, of ook enkelvoudig als symbolen.

Het is me natuurlijk niet mogelijk geweest de gedichten waarin de meeuwen voorkomen, uitvoerig te bespreken, laat staan te analyseren: in de regel heb ik moeten volstaan met enkele min of meer suggestieve citaten uit de onmiddellijke context. Toch heb ik enige hoop dat u gebleken is, dat

in verreweg de meeste gevallen een puur immanente beschouwing niet tot een bevredigende interpretatie leidt. Met andere woorden: we hebben hier te maken met een successievelijk opgebouwd flexibel symbool, dat onderdeel uitmaakt van een samenhangende symbolenwereld die characteristica vertoont van een (persoonlijke) mythologie.

U zult er begrip voor hebben dat het niet aangaat ook de resterende twintig gedichten waarin sprake is van meeuwen, of althans van vogels die wellicht als zodanig kunnen worden opgevat, nog te bespreken. Ik moet volstaan met een drietal opmerkingen tot besluit:

In verscheidene gedichten van later datum blijft het symbool dezelfde soort van flexibiliteit vertonen die we in *Vorbij de wegen* hebben geconstateerd. Anderzijds zijn er verzen waarin verstarringsverschijnselen optreden, zodat het symbool inderdaad dreigt te ontaarden tot teken. In *ballingschap* lijkt me daarvan een sprekend voorbeeld. En in de derde plaats treedt al spoedig na *Vorbij de wegen* het besef op dat de 'ik' tekortgeschoten is, dat hij geen gehoor gegeven heeft aan zijn metafysische roeping. Een van de belangrijkste gedichten uit de eerstvolgende bundel, *De wilde kim*, heet, veelzeggend genoeg, *De nederlaag*. En onder die omstandigheden wordt de meeuwenkreet leeg, zinloos:

meeuwen schreeuwden; dromen
waren weer dromen, lege dromen.

In het verlengde daarvan kunnen de meeuwen ook een bedreigend karakter aannemen, zoals we dat in zijn meest extreme vorm hebben gezien in het eerste citaat dat ik u heb voorgelegd: 'Hoe werden meeuwen wolven,/huilende wolven?' In het licht van wat ik hiervoor heb gezegd, zal de interpretatie van deze metamorfose u naar ik hoop niet meer voor problemen stellen.

Daarna restte er nog maar één mogelijkheid, in het aangezicht van de dood, 'Toen er niets meer dan afbraak overbleef':

Toen hij eindelijk verkilde
en zich neerlegde op het doodstil terras
vlogen er meeuwen over zonder kreten.
Zij vlogen over naar wat eenmaal was,
naar lief en leed en naar voorgoed vergeten.

Dit lijkt mij een triomf van het symbool in de evocatie van de uiteindelijke nederlaag.

A.L. SÖTEMANN

Lodewijk van Deyssel op weg naar de stylering van zijn leven (Bergen op Zoom, najaar 1889 - voorjaar 1890)

Op 22 februari 1889 schreef de toen vierentwintigjarige Lodewijk van Deyssel vanuit Mont-lez-Houffalize aan Frederik van Eeden onder meer: 'Mijn huiselijk kalmte-geluk is geheel in orde (...). Ik ben in een toestand van rust, die mij apathie een groot geluk doet vinden. Er gebeurt niets bij, niets met en niets in mij. Mijn eenige wensch is dat alles blijve zoo als het is.'¹ En op 5 maart van dat zelfde jaar liet hij zijn boezemvriend, de acteur Arnold Ising jr. weten: 'Mijn tegenwoordige woning verwezenlijkt voor mij volstrekt en geheel en al het ideaal eener voor mij geschikte woning', onder toevoeging dat hij bekropen werd door 'een soort van dwaas voor gevoel, dat eene verhuizing voor-goed mijn tijdperk van vlekkeloos geluk zou sluiten.'²

Op dat tijdstip kon Van Deyssel met geen mogelijkheid vermoeden dat hij in 1889 van de lentelijke bloesempracht van de Ardennen, waarop hij zich al maanden tevoren had verheugd, niet meer genieten zou. Het noodlot had met de daaraan eigen ironie gewild dat op diezelfde vijfde maart uit het ouderlijk huis aan de Amsterdamse Nieuwezijds Voorburgwal een brief van Mevrouw Alberdingk Thijm-Kerst naar het verre Houffalize vertrok met daarin als belangrijkste punt een zorgwekkende mededeling: 'Vader is niets wel: aanstaanden Vrijdag wordt 't veertien dagen dat hij thuis is. Vóór dien tijd had hij een weinig diarhé en om de twee dagen waterloozing met bloed, veel bloed. (...) hij heeft geen lust om iets te doen en zucht erg'. Reeds twaalf dagen later, 17 maart 1889, kwam prof. J.A. Alberdingk Thijm te overlijden. Zijn dood werd door zijn jongste zoon ervaren als 'een laatste straf voor mijn hem-ontwassen-zijn', als 'een noodweêr' van verblindende kracht dat hem 'dof en plat geslagen' achterliet.

Van meet af aan stond het voor Van Deyssel vast dat hij - zodra de omstandigheden dit toelieten - 'den dooden mensch uit wien ik ben voortgekomen' zou verheerlijken voor eeuwig: 'Ik wil mijn gestorven vader teeder beminnen, kleurend zijn lieve leven met mijn bewogen herinnering en het schrijvend met tintelende toppen zoo als ik het innig nauwkeurig weet.'³ Maar even nadrukkelijk, en evenzeer van meet af aan, besepte Van Deyssel dat de gunstige condities die hij ervoer als noodzakelijk om te kunnen komen tot het concipiëren van een boek over zijn vader, voorlopig ge-

ruime tijd zouden uitblijven.⁴ Door het overlijden van zijn vader was nu immers ook de maandelijkse toelage komen te vervallen. En daarmee was de grondslag van Van Deysse's maatschappelijke welstand en van zijn, literair zeer vruchtbaar, verblijf te Houffalize weggeslagen. Erger nog: het moeizaam bereikte, en toch nog altijd precaire evenwicht dat hij daar genoten had, was grondig verstoord, en daarmee de mogelijkheid om min of meer geregeld te werken en te produceren. Wie de bladzijden 47-52 van de briefwisseling tussen Van Eeden en Van Deysel met toegespitste aandacht leest, zal het trieste beeld krijgen van een 'catastrofale ontredde, waarin het maatschappelijk-financiële, het psychosomatische en het geestelijk-creatieve op heilloze wijze verstrengeld waren. De verhuizing naar Bergen op Zoom was een noodsprong die geen redding bracht'.⁵

Die verhuizing kreeg haar beslag op 10 augustus 1889. Ze vond plaats vanuit Amsterdam, waar Van Deysel na de dood van zijn vader tijdelijk, en samen met zijn vrouw en hun beider eerstgeborene, was gaan inwonen bij zijn moeder. Bergen op Zoom werd als nieuwe woonplaats gekozen, omdat de weduwe Alberdingk Thijm zich vestigde in het Sint Philomenagesticht te Hoogerheide, welke plaats met het naburige Bergen op Zoom door een stoomtram verbonden was. Van Deysel moest zich van nu af aan schikken in het leven op een bovenhuis in een kleine provinciestad. De jaren in het riante, op een heuvel gelegen en toen nog aan twee kanten door de Ardennen bossen omgeven landhuis, lagen achter hem. In september 1889 verkeerde een ontredde Van Deysel in het prille begin van een nieuwe levensperiode.

Het lag voor de hand dat Van Deysel naar vermogen zou proberen die ontredde te boven te komen, dat hij zou pogen om weer lijn in zijn leven te brengen en de levensomstandigheden zoveel mogelijk naar zijn hand te zetten.⁶ Maar het was minder vanzelfsprekend dat zijn zich hiermee bezig houdende gedachten daarbij teruggingen naar een tijdperk dat, blijkens zijn publikaties uit de jaren 1883-1889, voorgoed door hem afgezworen leek: het tijdperk van vóór zijn breuk met de katholieke geloofspraktijk. Wij kunnen slechts gissen naar de beweegredenen die zijn gedachtenleven deden terugkeren naar dat enerzijds nog zo nabije, anderzijds zo veraf lijkende, verleden. Dat het overlijden van zijn vader in dezen een factor van belang is geweest, mogen wij wel aannemen. Ook had het verblijf in Amsterdam, van midden maart tot begin augustus 1889, als vanzelf met zich meegebracht dat Van Deysel in die periode opnieuw, thans als gehuwd en tevens rijpeter man, veelvuldige contacten had gehad met zijn

naaste familie en met de uitgebreide kring van de verwanten, vrienden en kennissen van wijlen zijn vader. De families Cuypers, Diepenbrock, Sterck, Povel, Slaghek, Westerwoudt, Van Erven Dorens, Van der Voort, Woltman Elpers, enzovoort, hadden de verloren zoon, het zwarte schaap in de familie Alberdingk Thijm, niet links laten liggen: zij hadden de deuren van hun Amsterdamse grachtenhuizen en Gooise buitenverblijven voor hem opengesteld en hem ontvangen met al de egards die een jong, en in artistieke kringen reeds algemeen bekend, auteur toekwamen. Zij hadden hem niet, als in het recente verleden vaak wel, geprikkeld door bedekte dan wel onverhulde kritiek op zijn levenswandel. Heel die crème de la crème van de katholieke samenleving in Amsterdam had ervan blijk gegeven dat zij, ook na het heengaan van Jozef Alberdingk Thijm, de afgedwaalde jongste zoon niet in de buitenste duisternis zou verstoten, - iets wat trouwens ook volstrekt strijdig zou zijn geweest met de regelmaat en met het vuur waarmee er gebeden te zijner bekering werden gestort.

Het is dan ook zeker niet bij voorbaat uitgesloten dat Van Deysse's maandenlang frequent vertoeven binnen kringen en sferen van geprononceerd katholiek karakter indirect zijn denkleven beïnvloed zal hebben. Wat hiervan ook zij, toen Van Deysse op 23 september 1889 kon vaststellen dat hij de laatste dagen aldoor 'in een goeden staat, een goeden geestes-staat' had verkeerd, dat wil zeggen in een staat die zich kenmerkte door een 'volstreckte neiging tot soeverein en volkomen *willen*' verbond hij daaraan de volgende kanttekening: 'Wie of wat zal mij zeggen, dat deze staat, deze stemming een fatsoenlijken duur zal hebben? Ik geloof, dat niets zoo goed is als hiervoor de Meditaties van Heiligen te lezen. Wat zij wilden en wat *ik* wil, komt, voor zoo ver het allebeï een dwingen van ons eigen wezen betreft tot iets anders dan waartoe het van-zelf geneigd zoû zijn, nagenoeg op het zelfde neêr. Het is maar jammer, dat die menschen in hun meditaties zoo weinig praktisch en zoo weinig detailleerend zijn.'

Drie dagen later, 26 september 1889, droomde Van Deysse - zij het op papier - over de door hem ideaal gedachte gedragswijze van zijn wil: 'Mijn Wil worstelt langs, door en over de rotsige op- en tegenstanden van mijn lage plezier- en luiheids- en andere hartstochten met een kalme woede naar de zee van het gewilde leven. Woest is de tegenstand, knorrige rotsen en bar-harde dammen smakken de sterke kabouten van mijn slechte hartstochten tot hooge en breede dijken om den stroom te keeren. Plots razen heftige tegen-stroomen aan en stooten de wateren klotsbotsend tegen elkaâr, maar kalm en breed, log en rustig stroomt mijn geest naar de zee van

het werkleven, van het Gewilde leven, la vie voulue.' Op 30 september had de ervaring hem geleerd, dat het allesbehalve eenvoudig was om het leven zó ingericht te krijgen als hem in zijn bespiegelingen hierover voor de geest stond. Mogelijk zou het beter lukken, zo dacht hij nu, als ik 'op bepaalde tijden, o.a. ook wel telken dage, dingen herlees, voornemens, *meditaties* over dagregeling enz., telkens nagenoeg het zelfde, zoo als de *ochtendgebeden* en verdere *oefeningen der geloovigen* en speciaal, voor mijn herinnering, die van de Rolducsche leerlingen zijn.

Ik weet echter, dat het stereotiep-gelijke dier dagelijks terugkeerende gebeden maakt, dat men ze op 't laatst bidt zonder te denken bij of zich rekenschap te geven van de beteekenis der woorden, die men uitspreekt. Daarom zoû het *ideale bidden* wezen: elke dag een nieuw gebed te improviseeren.'

Voorlopig bleven Van Deyssels gedachten cirkelen rond het gebed, de meditatie, het gewetensonderzoek en zelfs de biecht. Een kleine selectie uit zijn aantekeningen dienaangaande moge dit illustreren. Op 2 oktober 1889 merkte hij op: 'De manier, waarop ik er een dagboek-en-mij gedraagideaal op na houd en waarop ik dat zoek te bereiken en te behouden, heeft veel van de *zondeloosheid* of *volmaaktheid*, zoo als de Roomsche Heiligen die kultiveerden. Zoo als zij en de verdere katholieken zonden, dagelijksche en doodzonden enz. hebben en wel in *gedachten*, *woorden* en *werken*, zoo heb ik mijn 'Dagboek van de Wil', 'handpapier' enz. met zijn 'triumfen' en 'nederlagen', in daden, gedachten en stemmingen, 1e, 2e en 3e graad. Nu woû ik zeggen, dat het vreemd is, dat er geen Heiligen-konfessies of mémoires bestaan, waarin even zoo gedetailleerd wordt, als ik nu pleeg te doen.'

Naar het bestaan van geschriften, als hier door Van Deyssel bedoeld, had hij inderdaad een onderzoek ingesteld, dat noodzakelijkerwijs nogal summier moest uitvallen. Hij was daarvoor naar Hoogerheide, naar zijn moeder gereisd om zich te vergewissen van de inhoud van haar exquise bibliotheekje, dat voornamelijk bestond uit de memoires van de Franse adel, uit de werken van auteurs als Madame de Sévigné, Madame de Staël, de Comtesse de Ségur en meer dergelijke auteurs, maar dat ook, 'in hun deftig en ingetogen gewaad van donker genuanceerd marokijn en kalfsleder, waarin de boekbinder (...) ze had gestoken',⁷ een de volledigheid nabijkomende reeks geschriften bevatte van specifiek katholieke Franse auteurs: Bossuet, Bourdaloue, Fénelon, De Maistre, Lacordaire, De Montalembert, Dupanloup. Helaas was Fénelon alleen vertegenwoordigd met zijn *Traité de*

l'éducation des filles (1687) en met de *Dialogues sur l'éloquence*. Afgaande op het in de reeks *Maîtres spirituels* in 1957 door François Varillon gepubliceerde deeltje over *Fénelon et le pur amour* alsook op het boek van L. Cognet, *Crépuscule des mystiques* (1958), dat zich bezighoudt zowel met Fénelon als met Bossuet, had Van Deysseel grotelijks zijn voordeel kunnen doen met Fénelons *Explication des maximes des saints*, waarin immers de spiritualiteit van de mystiek, alsook de persoon van Madame Guyon, zowel krachtig bewonderd als krachtig verdedigd werd. Dat dit laatste, voor Van Deysseel veel belangrijker werk dan het *Traité sur l'existence de Dieu*, in de bibliotheek van mevrouw Alberdingk Thijm zou ontbreken, lag welhaast binnen de lijn der verwachtingen. Het was aan deze preutse en, naar het oordeel van Gerard Brom 'angstvallig, eenzellig ingesponnen ziel',⁸ wier vroomheid - spijs haar bewondering voor de Heilige Jeanne de Chantal⁹ - te vaak niet vrijbleef van bigotterie, het was aan deze overscrupuleuze lezeres niet onbekend, dat Fénelons *Explication des maximes des saints* bij breve van 12 maart 1699 door de Heilige Stoel veroordeeld was geworden. Dit geschrift had aldus bij voorbaat geen schijn van kans gekregen om in haar boekerij te worden opgenomen. Hoe zou dit ook denkbaar zijn geweest bij een vrouw, die zich niet eerder door de romans van Ida, Gräfin von Hahn-Hahn (1805-1880) wilde laten onderhouden dan nadat deze schrijfster in 1850 de weg naar de katholieke kerk had gevonden!

Intussen drong zich, op 3 oktober 1889, de ene vraag na de andere aan Van Deysseel op: 'De gewone katholieken, de vrome wel te verstaan, *onderzoeken* elken avond *hun geweten* en komen dan te weten wat zij, in *gedachten, woorden en werken* gedaan hebben, dat tegen de wetten was waaraan zij verlangen te gehoorzamen. Hebben die eenvoudige en gewone menschen dan zooveel zelf-observatie dat zij zoo goed te weten komen wat zij misdagen hebben? En hoe komt dat? Dat komt om dat zij ten gevolge van gebeden, meditaties en preeken en de biecht, enz. als een tweede-individu de vereeniging van eigenschappen en levensmanieren in zich te dragen hebben gekregen, die het door hen te verwerkelijken ideaal-type¹⁰ uitmaakt. Daarom is het zoo goed, dat ik ook 'bid',¹¹ mediteer, mijzelf bespreek en *mij zelf bij mij zelf doe biechten*. Door zulke oefeningen wordt onze onbewuste wezensheft langzamerhand doordrongen van de eigenschappen en manieren van mijn ideaal-type, *wordt eindelijk* dat type-zelf, en bijna zonder dat wij deze onze hooger-wording analytisch van stap tot stap hebben kunnen volgen, worden wij op zekeren ochtend wakker met de wetenschap, dat wij reeds zoo-en-zoo lange tijd het bestreefde ideaal hebben bereikt.'

Hieraan verbond Van Deysssel de volgende vraagstelling: 'Ik zoû wel eens willen weten of, even als de kostschool- en kloosterreglementen gebaseerd zijn op fysiesch- en psychiesch-hygiënische konsideraties, observaties en wetten, zoo ook het geheel, het samen-stel, der reglementaire gebeden en godsdienstoefeningen, met hun periodieke, frequente of minder frequente herhaling, van de kostscholen en kloosters, op uit analyseerende observatie geboren psychische konsideraties berust, dan wel of zij puur uit de lucht zijn gegrepen en zich allengskens als gewoonte hebben opgedrongen? Ik bedoel: heeft men werkelijk *opgemerkt*, dat de mensch zóo geschapen is dat bij 't meerendeel der individuën het Zondagochtend om zes uur gemaakte voornemen om zich goed te gedragen Maandagochtend om zes uur versterking, herhaling behoeft, en niet Dinsdagochtend, of heeft men alleen gedacht: het is aardig en natuurlijk, dat de zon van het deugdzame leven even dikwijls en zoo-wat op 't zelfde oogenblik opgaat als de zon, die buiten op de velden schijnt? Er zijn drie dingen mogelijk: voor-eerst het eerstgenoemde; ten tweede, het daarna genoemde, ten derde, dat men *instinktief* en onbewust gevonden heeft wat anders de observatie ook zoû hebben doen vinden.'

Van Deysssel bleek ook te worstelen, nog steeds op 3 oktober 1889, met een geheel andere vraag: 'Hoe komt 't, dat in 't algemeen de kloosterlingen, die voortdurend denken over hun gedrag, bidden, enz. *niet* betere menschen zijn dan wereldlingen, die dat niet doen. B.v. mijn broêr Jan¹² is iemant die altijd bidt, mijn moeder is iemant, die veel bidt, mijn vrouw is iemant, die nooit bidt. Vrage: hoe komt 't, dat van die drie menschen de minst biddende de beste is en de meest biddende de minst goede, of dat er althans geen enorm onderscheid in ziele- en gedragingsqualiteit tusschen de meest en de minst biddende is waar te nemen? Bij welke gelegenheid ik Jan ook ontmoet heb, steeds, als er gelegenheid was om te zondigen, dat heet om niet goed te handelen, heeft hij 't gedaan (denk om: zijn drift te Maastricht, zijn voort-durend verkeerd gedrag bij gelegenheid van vaders sterfgeval, enz.). Hoe komt 't dat Verwey, die niet bidt en oefeningen houdt zich goed gedraagt, en niet alleen ik, die wel bidt en oefeningen houdt. Hoe komt 't dat de heer Van Vloten¹³ enz. even goed hun plicht doen, zonder gebeden en oefeningen als de jongens van Rolduc, die zich den halven dag uitdrukkelijk bezig hielden met zich daartoe aan te zetten?

Indien alleen zenuwzwakken zoo als ik zoo veel gebeden en oefeningen noodig hebben om tot het doen van hun plicht, dat is datgene wat zij voor het beste te doen houden, te komen, waarom bidden alle kloostergeeste-

lijken en alle kostschoolleerlingen dan zoo veel? Hoe zit dít?: *ik* denk door het doen van werktuigelijke gebeden en oefeningen de onbewuste gesteldheid te verkrijgen die, vooral, noodig is om te komen tot de vervulling van den plicht, en bij de jongens van Rolduc hielpen die gebeden en oefeningen niets als juist de gesteldheid er al niet a priori was?

Ik weet het antwoord al. Het antwoord is dit: de werktuigelijkheid, waarmee ik de gebeden en oefeningen wensch te doen is niet dezelfde als de werktuigelijkheid, waarmee de Rolducsche jongens hun oefeningen en gebeden deden; het is er eene (de mijne namelijk) van een hoogere soort. *Ik* bedoel namelijk, als ik spreek van mijn werktuigelijke oefeningen, enz. dat ik die gebeden zeg *zoo als een gewoon mensch* zoû doen, die ze zeer aandachtig en met volle geweten zoû zeggen, ik noem ze alleen werktuigelijk om dat ik er mijn speciale persoonlijke superieure observatie, analyse, enz. niet bij te pas breng, om dat ik ze zeg zoo als ik mijn gesprekken met mijn vrouw aan tafel houd. Maar het werktuigelijk bidden van de Rolducsche jongens bestaat hierin, dat zij bidden zonder op de gewone wijze, op de wijze van gewone menschen, te weten wat zij zeggen, dat zij bidden *zoo als of zij klanken zonder beteekenis* prevelden. Ziedaar!

Heel die verdere oktobermaand bleef Van Deyssel hierdoor gepreoccupeerd. 'Op een zeker plan van wijsgeerige redeneering', zo luidde het op 10 oktober 1889, 'is er geen onderscheid tusschen het persoonlijke of individuëele en het onpersoonlijke, ook niet tusschen het georganizeerde of organische en het ongeorganizeerde of anorganische. Het is dus wijsgeerig zeer goed te verdedigen om te spreken van den *duivel* in plaats van de *verleiding*, van eene verkeerde neiging, enz. En ik begin te gelooven, dat het spreken van den duivel en hem mij vóór-fantaseeren als een persoon ín mij, mijn wilsstrijd door hem pittoresk te dramatisereen faciliteert.'

Van de duivel gesproken: de rampzalige werking die van de demon kan uitgaan, had Van Deyssel in het verleden als het ware aan den lijve ervaren. Zo berichtte mgr. W. Everts, de directeur van de kostschool Rolduc, op 28 maart 1878 aan J.A. Alberdingk Thijm: 'Aan prof. Wimmers, die hem [Karel] vermaande, zei hij dezer dagen: "t is of me soms een booze geest aangrijpt".'¹⁴ Strikt genomen heeft Van Deyssel op het stuk van de duivel altoos een orthodoxer standpunt ingenomen dan veel hedendaagse christenen, die de duivel trachten te demythologiseren en dan niet langer geloof hechten aan diens ondubbelzinnige persoonlijke structuur, waarvan intussen de realiteit psychologisch, noch psychoanalytisch of sociaal-psychologisch lijkt te kunnen worden omzeild.¹⁵ Deze 'moderne' gelovigen

zullen wellicht met beschaamde kaken kennisnemen van een wat latere aantekening, van 1 september 1891, datum waarop Van Deyssel al een maand of zeven vertrouwd was met de *Commentaire sur les Exercices spirituels de Saint Ignace*,¹⁶ van de hand van R.P. de Ponlevoy S.J.: 'Hoe goed', aldus Van Deyssel, 'staat daarin de duivel afgebeeld met zijn fanfaronnades! Alles in dien duivel is vulgair, grof, bruyant, zwak en blufferig. Zoodra gij een schakel van uw dagorde breekt, en de volgende vallen daardoor ook van mekaâr, begint gij op den duivel te gelijken. Herinner u maar wat u in- en uitwendig gebeurt, als gij begint met gedurende eene zitting op het portaal heen en weêr te loopen, als gij driftig de deur opent, met hoe beverige disgracieuze bewegingen en met welk een leelijk binnenste ruw en grof als de bestormer van uw eigen levensbeeld, als een glazenmaker, die zijn eigen prachtige spiegelruiten inwerpt.'

Tegen die duivel in zijn eigen binnenste is Van Deyssel zich, en op den lange duur, met succes blijven afzetten. Zelf schreef hij dit welslagen in niet geringe mate toe aan de natuurlijke tegenpartij van de duivel, te weten de engelbewaarder, die al evenzeer door Van Deyssel werd 'gedramatiseerd'. Met zijn eigenaardige vermogen om zich zelf in meerdere gestalten te splitsen, speelde Van Deyssel het schier moeiteloos klaar niet alleen om zich zelf te observeren van uit het - vooralsnog niet door hem gerealiseerde - ideaal-type, maar, merkwaardiger nog, volbracht hij buitendien de geestelijke tour de force van zich dóór dat ideaal-type te laten toespreken in door hem zelf op papier geworpen monologen! Eén voorbeeld, van 22 juli 1891, moge volstaan:

'Ja, ik spreek tegen u, alsof ik iemand anders was dan gij, tot wien ik spreek. Ook is dat in der daad zoo. Ik, zijnde psychico-fysiologiesch uw wezens-staat van het eerste goede schoone vroege-ochtend-werk-uur, ik met mijn superieure en serene helderheid, met mijn rijke sentimenten van Wil-Almacht, ik, die gouden, blanke, roode, hooge, spreek tot u, Karel Alberdingk Thijm, die schrijft als Lodewijk van Deyssel, die zoo leelijk leelijk, zoo zwak zwak zwak zijt, die nog aan de styleering van uw leven zoo goed als beginnen moet en van de schoone grootheden, die uit u zouden voortkomen nog zoo goed als niets hebt tot stand gebracht. Ik ben, moreel, symboliesch en spiritueel, uw goede geest, uw goede genius, uw engelbewaarder...'¹⁷

Met deze divagatie over zowel de aanwezigheid als het optreden van twee uitersten: engel en duivel, binnen het denkpatroon van Van Deyssel, zijn wij op de tijdsorde vooruitgelopen. Wij keren nu terug naar de laatste

maanden van 1889, waarin Van Deyssel zich aldoor bleef bezighouden met overwegingen en bespiegelingen van een aard als hierboven door mij aangegeven. Ook zonder verdere uitbreiding van die toch reeds niet geringe reeks, zal de lezer kunnen instemmen met Van Deyssels eigen constatering, van 3 oktober 1889, dat hij in deze periode feitelijk voortdurend doende was met 'bezigheden, die de dagelijksche arbeid der kontemplatieve orden uit-maken'. Om dat als het ware nog te accentueren, betrachtte hij in deze maanden ook een zekere ascese door zijn, anders even overvloedig als rijk gevarieerd, ontbijt terug te brengen tot de proporties en de soberheid van een kloosterlijke collatie: uitsluitend droog brood en koffie zonder suiker. 'Dit gaat héél goed, als ik mij maar Rolduc daarbij te binnen breng en er plezier in tracht te krijgen', zo noteerde hij op 30 oktober 1889. Toen dr. Willem Doorenbos op 5 mei 1890 van uit Brussel aan Willem Kloos schreef: 'Die arme talentvolle Van Deyssel wordt nog eens trappist of dominicaner-monnik, het echt fanatiek-roomsche zit er diep in',¹⁸ sloeg hij zeker niet de spijker op de kop maar kwam hij toch wel aardig dicht in de buurt daarvan.

Een zeker heimwee naar het leven van de kloosterling en dan in het bijzonder een heimwee naar de door de kloosterlijke staat geboden mogelijkheid tot volstrekte concentratie, is Thijm immers nimmer vreemd geweest, getuige ook de veelvuldigheid waarmee hij zich in latere dan de Bergen op Zoomse jaren keer op keer een periode van rigoureuze afzondering, van 'claustraal leven' - zoals hij het noemde - heeft opgelegd. Toen Frans Netscher in oktober 1903 een lang vraaggesprek met Van Deyssel mocht hebben, stenografeerde deze interviewer met betrekking tot de in Bergen op Zoom gevolgde leefwijze:¹⁹ 'In zijn Bergen-op-Zoomsche periode heeft Van Deyssel beproefd - en ook tijdelijk in toepassing gebracht - een levenswijze, die in overeenstemming met de hooge opvatting der kunstenaarsroeping heette te zijn. Hij leefde zeer sober, eenvoudig en teruggetrokken. Wekenlang kwam hij niet buiten de deur. Hij vermeed alles wat hem afleiding had kunnen geven, zoowel geestelijk als op stoffelijk gebied. Op vaste uren deed hij elke dag hetzelfde, en tot zelfs in zijn voedsel betrachtte hij een soberheid en eenvormigheid, die zouden moeten beletten, dat hij uit zijn dagelijksch doen zou kunnen geraken. Hij leidde een leven zooals dat in geestelijke gestichten geleid wordt, waarin alles gericht is op een concentratie van het leven naar binnen en afleiding ten strengste geweerd wordt en waarbij dezelfde muren en dezelfde mensen, die men dagelijksch rond zich vindt, den geest niet

meer kunnen doen afdwalen en waar men zelfs door de gewoonte-van-allen-dag bijna niet meer op let. Een leven, dat zóó ingericht is, kan de geest van den maatschappelijken kloosterling in staat stellen om zich te concentreren op de doorgronding van de mystieke waarheden en het zich geven in een opperste kracht van artistiek kunnen voor een bepaald aangegeven stuk werk: maar op den langen duur is 't toch niet vol te houden.²⁰

In zijn uit 1905 daterende magistrale beschouwing over *De kunst van Rembrandt* zou Van Deysse het, terugblikkend op zijn eigen innerlijke ontwikkeling, aldus formuleren: 'Om de middeleeuwsche mystiek waarlijk te begrijpen, dat is niet met archeologisch-intellectueele kennis noch met impressionistisch besef, maar met gelijksoortige geestesbewegingen als waaruit zij bestaat, moet een leven worden geleid gelijk van soort aan dat harer beoefenaren. Dat leven leiden wij niet. Het zij mogelijk dat ons leven, naar de geringe mate onzer vermogens en krachten, zich in die zijnswijze bewogen heeft, die behoort dan, in tijdsorde, tot een verleden tijdperk, en in dézen tijd doen sporen zulker zielsverheffingen zich voor ons bewustzijn niet op.'²¹

In de Bergen op Zoomse periode had Van Deysse al, op 12 augustus 1892, met betrekking tot zijn toenmalige zielestaat spijtig vastgesteld, dat hij deze staat ('een psychische extaze- en bewustheidstoestand') eigenlijk alleen zou vermogen te continuëren 'in veel grooter afzondering nog, in een soort klooster-afzondering en bij een vollediger gemis aan afleiding'. Nog op 7 maart 1935 zou hij opmerken: 'In der daad is de plaats, waar het mijmerleven het best en meest harmonisch geleid wordt, - de hermetenhut of het klooster',²² op 14 februari 1936 zou hij het 'werkelijk zeer opmerkelijk' vinden, 'dat buiten kloosters en ermitages de Imitatie sinds zoo langen tijd zoo algemeen door de geheele wereld gelezen wordt' omdat zijns inziens het merendeel der mensen, die in de familie en in de maatschappij leven, dit speciale geestesleven toch niet zouden kunnen begrijpen.²³

Intussen kon Van Deysse, op 1 maart 1890, waarheidsgetrouw aan Frederik Van Eeden berichten: 'Ik heb in deze maanden zeer mooye momenten gehad, successen van Wil, en hoogten van moreelen strijd als nooit te voren, ik ben moreel voor-uit-gegaan, maar intellectueel, artistiek, stationair gebleven zoo niet achter-uitgegaan.'²⁴ Nog geen drie weken later werd deze laatste vaststelling gelogenstraf door het fraaie opstel dat toen onder Van Deysse's handen vandaan kwam en dat, onder de titel *Het proza van Jac. van Looy*, het in 1889 verschenen boek *Proza* van deze schrijver-schilder besprak.²⁵ Tot dusver kreeg dit opstel niet de aandacht

waarop het, om meerdere redenen, recht zou kunnen doen gelden. Literatuur-historici die zich met Jac. van Looy bezighielden, verzuimden uiteraard niet Van Deysse's opstel te signaleren als een belangrijke, warm waarderende verwelkoming van Van Looy's debuut als auteur. Maar binnen het kader van de bestudering van Van Deysse zelf werd het tot nu toe over het hoofd gezien.

Feit is dat dit opstel, geschreven in maart 1890 en oorspronkelijk verschenen in de juni-aflevering van *De Nieuwe Gids*, voor de eerste maal werd herdrukt in 1895, en wel als het opstel waarmee Van Deysse welbewust zijn eigen bundel *Prozastukken* opende; feit is voorts dat Van Deysse in het betreffende opstel met even zoveel woorden erkende dat Van Looy datgene had gerealiseerd waarvan hij - Van Deysse - voorlopig alleen maar had gedroomd het eens te zullen realiseren. 'Zeven, acht jaar geleden was ik alleen, onder mijn hemel van dichte droomwolken, in mijn stad waar ik de paleizen van mijn verlangen en hoop had gesticht; en als mijn oogen dof de schemeringen inzogen en ik proefde de dagen met verstorven lippen en ik hoorde de nachten in het regenend geruisch van de uren, en ik voelde mijn leden honend bekoortst door het raken der tastbaarheden, dan was 't om dat, hoog blinkend in gloeyend rood goud, de kunst-mijmer in mij werd en leefde, gemijmer over een kunst als die nu ook een ánder buiten mij in heilig-nederigen eenvoud, als een gewoon werk voor zijn begeesterde handen, heeft gemaakt en volschreven.'

Dit was een bekentenis van een deemoedige aard als nog niet eerder uit de mond van de geweldenaar Van Deysse werd vernomen. Ook de woordkeuze: *heilig, nederig, eenvoud* - was iets voor Van Deysse's doen opmerkelijk ongewoons. Niet dat hij de nederigheid van zijn erkenning, door Van Looy overtroefd te zijn, lang volhield. In de volgende alinea herstelde hij het geschokte evenwicht zo veel als doenlijk was. Hij begon die alinea weliswaar met de verklaring: 'Ik houd hartelijk en broederlijk vereerend veel van Van Looy', om echter direct daaraan toe te voegen: 'Hij is geen groote bewuste [dat ben ik, Van Deysse, wel - H.P.], geen bloeyend gebeente als een boom des eeuwigen levens [dat hoop ik, Van Deysse, wèl te zijn - H.P.], geen vleesch dat het leven drinkt als een badspons het bad [en zo ook heb ik, Van Deysse, van het leven gedronken-H.P.], zijn zenuwen zijn niet de draden waar langs de aarde met den hemel telegrafeert [en dat gaat stellig op van mijn, Van Deysse's, zenuwen-H.P.]; maar in zijn kop, oranje als een dageraad, daar is 'et al tijd zomer en in zijn lichtende oogen, daar is 'et al tijd zon. Hij is een van die heerlijke onbewusten', enz.

Er vallen nog meer opmerkelijkheden in dit opstel aan te wijzen. Ik beperk mij nu tot het vragen van aandacht voor een tot dan toe niet bij Van Deysseel aangetroffen woordgebruik, dat mag worden beschouwd als rechtstreeks ontleend te zijn aan de taal van de vroomheid, de devotie, de religie, zo men wil. Al direct in de aanhef van het opstel over Van Looy is er sprake van 'den hoogen rhythmus der liefde, die de zinnen styleert tot *gothische torens, borend den hemel in in spits versteende gebeden*'. De prozastukken zelf worden als '*visioenen*' gekarakteriseerd, de door Van Looy beschreven nachtcactus bloeit, bij Van Deysseel, 'in het *rag-fijne mysterie* van zijn matwitte praal', de lectuur van de schets *Een tango* wordt door Van Deysseel ervaren 'als een ijzelenden *zegen*, als een *heiliging* neêrkomend over het lijf'. Dat Van Looy het verhaal *De dood van mijn poes* zó kon schrijven als hij het geschreven heeft, bewijst volgens Van Deysseel dat Van Looy moet beschikken over 'een *zilver-zuivere ziel*'. Opmerkelijk is dat dit religieuze, in elk geval religieus getinte, idioom van nu af aan ook wordt aangetroffen in Van Deysseels epistolaire proza. Zo vertelde Van Deysseel terloops, in een brief van 17 april 1890, aan Van Eeden - over een bezoek aan zijn moeder in het klooster te Hoogerheide: 'De non-portierster heeft de kop van een ekstaze-devote uit den tijd van Thomas-à-Kempis. Voor dat ik binnenkom, beziet zij mij door de glazen voordeur met een gezicht vol prachtige steen-roode verontwaardiging of sneeuw-bleek van medelijden. Zij houdt mij voor een God-loochenaar.'²⁶

De bespreking van *Het proza van Jac. van Looy* had Van Deysseel laten aanvangen met de mededeling: 'Er brandt nu een heerlijk warm gevoel binnen in mij, dat is het verlangen om te schrijven over dit werk van Van Looy.' Eén blik op het handschrift van dat opstel kan reeds volstaan om de indruk te vestigen dat Van Deysseel vrijwel moeiteloos aan dit zijn eigen verlangen tegemoet is kunnen komen. Waar hem zo iets in heel lange tijd niet meer was overkomen - vrijwel alles wat hij tot dusver in Bergen op Zoom aan literair proza had voortgebracht, was met horten en stoten, met vallen en opstaan en bovenal met grote tussenpozen van onmacht en onlust geconcipieerd geworden²⁷ - zon Van Deysseel uiteraard op middelen die zouden kunnen leiden tot een zelfde geëmotioneerdheid en daarmee samengaand, of daaruit voortvloeiend, gemak van schrijven als hem recentelijk deelachtig was geworden toen hij zich zette tot zijn bespreking van Van Looy. Nu hij er sindsdien niet meer in was geslaagd om met zijn staf als een tweede Mozes water te ontlokken aan de rots, hield deze problematiek hem voortdurend bezig, totdat hij op 11 mei 1890 de eerste

schemering van een oplossing meende te ontwaren:

‘Gisteren op de plee kreeg ik de gedachte, dat ik, bij het uitblijven der dadelijke en emotievolle schriftmacht, moet beginnen met mijn kunst te *beoefenen*, d.w.z. er koele gedachten of studeeringen over hebben in vormen, die als 't ware zoo lang om de dadelijke emotionele schriftmacht heen zich bewegen, tot zij er in opgaan en dus het doel is bereikt, of, fysiologiesch, zóo lang de exterieure hersencellen doen trillen tot de meer interieure er door in beweging worden gebracht.’

Feitelijk liep dit, binnen de benauwend kleine ruimte van wat Van Deysssel ook wel de ‘beste-kamer’ noemde, uitgedacht procédé geheel parallel met het ritueel, dat hij eertijds als Rolducien volvoerde: een opeenvolging van koele gedachten en het daarmee zó manipuleren totdat de aandoening en ten slotte de vervoering wilde dóorbreken. Als Willem Tiessen, de alter ego van Karel Alberdingk Thijm zich, in *De kleine republiek*, voor de beeltenis van Maria bevindt, tracht hij een ‘als niet dadelijke maar *kunstmatig* in hem ontstaande liefde voor Jezus en Maria’ te verwekken, tot hij er ten slotte in slaagt te huilen ‘over de geheimzinnige goedheden die Maria voor hem had’ (deel 2, bladzijde 55) of, zoals het in deel 2 op bladzijde 109 luidt: ‘En hij hitste zich op, tot hij hilde, en er tranen in zijn mondhoeken vloeiden, zilt’. Op den lange duur groeide dit zich ophitsen uit tot een soort ritueel. ‘Na de biecht, in de donkere kerk, had Willem dit nu dikwijls, dat hij wilde huilen om de liefde en het lijden van Jezus, God-den-Zoon. Hij wist dat 't in 't begin nooit dadelijk ging. Maar hij wist hoe hij, in een opvolging van schilderijtjes in zijn hersens, zich Jezus' leven moest denken, *om eindelijk geroerd te worden*. En dat verrichtte hij als heimelijke ceremoniën in zich zelf. Eerst was 't Jezus' jeugd, Jezus in den tempel, Jezus op den berg en wonderen doende. Maar Willem bleef hierbij koel. Als hij aan Jezus' lijden kwam, begon de aandoening. Jezus gebonden en gegeeseld, een doornen-kroon in het hoofd gedrukt, een spotmantel om de leden, en door allen gesard en gepijnigd en gehoond. Willem hilde. Want 't was om hem, om alle menschen, maar ook om hem, dat Jezus dat had gedaan, om dat Jezus hem zoo beminde. *En zijn wezen was in vervoering* over die oneindige onstoffelijke liefde, die een soort van pijnlijke gedruktheid in hem bracht.’ (deel 2, bladzijde 110 van *De kleine republiek*. Amsterdam 1975).

Wanneer Van Deysssel zich eind september 1891 gaat verdiepen in de *Vie de Sainte Térèse écrite par elle-même*,²⁷ zal hij, gekomen bij de aanhef van hoofdstuk twaalf, daarin de bevestiging menen te vinden van de juistheid

van dit, in eerste aanleg, door wilsinspanningen overheerst procédé. Hij leest dan immers over 'ce qu'il nous est possible d'acquérir par nos propres moyens, et comment, à ce premier degré de dévotion, nous pouvons nous aider un peu nous-même; lorsque nous pensons à ce que le Seigneur endura pour nous, et que nous scrutons cette idée, cela excite notre compassion, et cette peine, les larmes qui en résultent, sont savoureuses.'²⁸

Voorlopig was Van Deyssel nog niet toe aan de confrontatie met een mystica. Maar de tekenen, die er op duiden dat hij als het ware innerlijk langzaam maar zeker naar een ontvankelijkheid voor die confrontatie toe-rijpte namen onmiskenbaar in aantal toe. Op 11 oktober 1890 vertrouwde hij Van Eeden toe: 'Als naar een paradisiaque visioen, dat ik eens gehad zoû hebben, kijkt mijn herinnering naar mijn hersenleven van vroeger jaren. Ik heb bijna de fysieke gewaarwording van in den hemel te zijn geweest. Het is mij net als of ik gedurende mijn zelfde lichamelijk leven van métempsycose²⁹ het slachtoffer ben geweest. Ik kan mij den rijkdom nauwelijks meer voorstellen, waarover ik te beschikken heb gehad. Dat is zeer ellendig. Beter is het dan, nooit rijkdom te hebben gekend. (...) Ik ben een rups die uit een vlinder is voortgekomen.'³⁰ Deze laatste zin deed Van Eedens vrouw, Martha van Eeden-van Vloten, opmerken: 'Ik denk dat hij een rups is geweest maar zoo'n mooie dat hij zich voor een vlinder hield. Dan is hij nu een pop en moet de vlinder nog komen.'³¹ Een profetische blik kan Van Eedens echtgenote niet worden ontzegd. Maar voorlopig zou de vlinder nog geruime tijd moeten berusten in de status van een zich verpopt hebbende rups.

HARRY G.M. PRICK

Eindnoten:

- 1 *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*. In opdracht van het Frederik van Eeden-Genootschap verzorgd en toegelicht door H.W. van Tricht en Harry G.M. Prick, Zwolle 1964, p.46.
- 2 *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Arnold Ising jr.* Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G.M. Prick, 's-Gravenhage 1968, p.94.
- 3 Deze citaten werden ontleend aan een los folioblad met aantekeningen. Het blad is niet gedateerd, maar alles wijst erop dat het beschreven werd onder de onmiddellijke indruk van het overlijden van J.A. Alberdingk Thijm. Het blad luidt in zijn geheel:
'De dood van mijn vader, als een laatste straf [doorgehaald: van] voor mijn hem-ontwassen-zijn, heeft mijn [doorgehaald: cerebraal leven, dat] cerebraliteit, die wel niet met de [doorgehaald: eindeloze] woedende pracht-hevigheid van vroeger, van mijn zélf-jeugd, maar met de meer geluk- dan vreugdevolle kalm-brede heerlijkheid van het midden-leven bloeide in [doorgehaald: eeuwig] al-tijd-schitterende rust, verflenst en verzengd tot de dorre ruiker der onbewust- en stijlloosheid. Ik weet niet wat ik doe [doorgehaald:; zóo is de toestand.]; ik leid niet beheerschend mijn schrift, maar láat mij leiden. De [doorgehaald: klare] zuivere wetenschap van den stijl, klaar kristal-levend boven het wordende schrift is mij vreemd en ik vaar op een duistere [doorgehaald: zee] en doodsche dingen-en zinnenzee.
Maar zoo ik, door dit [doorgehaald: onweêr] noodweêr in mijn leven, dan verblind ben en dof en plat geslagen, zoo weet ik toch dít vast en zeker, dat ik iets voor hem doen wil, iets, een goed Boek over en voor hém [toegevoegd: maken], wien ik mij [doorgehaald: toch] heelemaal te danken heb. Met dit éene zekere maar flauwe lichtje boven in mijn duisterheid begin ik dit Boek in mijn eigen te maken en schrijf het zoo als ik het maak. Ik heb in hoofdzaak twee gedachten, die ik wil uitvoeren: in [doorgehaald: hooge] groote zegtaal en zingtaal de angstende smart en de juichende verheerlijking geven, die het denken aan mijn vader en zijn dood mij mij [sic] al verscheiden malen schemerend en ritselend hebben doen gevoelen, en in kleine praattaal

traan-lach-glimmend herinnering-gekeuvel over zijn wezen, [ingelast: zijn] doen en laten. Ik wil den dooden mensch uit wien ik ben voortgekomen verheerlijken voor eeuwig [ingelast: hem zettend in een lichtnis van lijdend vereeren], en ik wil mijn gestorven vader teeder beminnen, kleurend zijn lieve leven met mijn bewogen herinnering en het schrijvend met tintelende toppen zoo als ik het innig nauwkeurig weet.'

- 4 Een *Vorbereidingspapier* uit het najaar van 1889 licht ons er over in dat Van Deyssel eerst gedacht heeft aan een boek, dat *Mijn vader* zou heten en dat zes hoofdstukken zou tellen, te weten een 'voorreden', een hoofdstuk in de stijl van een dagblad-causerie, een in realistische, een in naturalistische en een in impressionistische stijl geschreven hoofdstuk, en ten slotte een hoofdstuk, geheel in verzen geschreven! Het typeert Van Deyssel dat hij meteen allerlei soorten van uitgaven ging overwegen en onder meer alvast zijn gedachten liet gaan over een 'grote luxe-uitgave (modern bibliofilisch)', met 'zooveel ex. op japansch, zooveel op Chineesch, zooveel op Whatman, zooveel op Hollandsch papier, met portret (en andere etsen?) door... Veth, van Looy, etc.'. Nog aanlokkelijker leek het om dan maar meteen van die etsen verschillende staten op te nemen. Aldus zou er een prachtwerk kunnen ontstaan, dat op Japansch papier f.60,- zou gaan kosten, op Chineesch f.45,-, op Whatman f.30,-, op Hollandsch f.20,-. Minder kapitaalcrachtigen zouden zich kunnen behelpen met een 'populaire uitgave' à raison van toch nog altijd tien harde Hollandsche guldens. Al spoedig moest dit plan wijken voor een ander. *Mijn vader* zou nu gaan worden de roman *Vader*, als zodanig een 'opvolger van *De Kleine Republiek*. Evenals die roman zou *Vader* een vrijwel autobiografisch boek worden, waarin het langzaam ontgroeien aan de vader en de overgang naar het jongelingschap centraal zouden komen te staan. Van deze roman werden in december 1891 twee hoofdstukken voltooid. Het tweede hoofdstuk bleef tot op heden ongepubliceerd, het eerste verscheen onder de titel *Jeugd I* in *De Nieuwe Gids* 7, 1892, deel I, p.342-360, en werd voor de eerste maal herdrukt als *Jeugd. Een proza-gedicht* in *Prozastukken*, Amsterdam 1895, p.253-273, bij welke gelegenheid het in de inhoudsopgave verkeerdelijk werd gedateerd als geschreven in 1892.
- 5 J. Kamerbeek jr. in diens bespreking van deze uitgave in *De Nieuwe Taalgids* 58, 1965, p.123-126.
- 6 Zoals ook duidelijk blijkt uit Van Deyssels dagboekantekeningen die ik, onder de titel *In tijden van overgang* openbaar maakte in *Maatstaf* 19, 1971, p.525-549; herdrukt in: *Uit de schrijfcassette van Lodewijk van Deyssel*. Ontnomen, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G.M. Prick, Amsterdam 1978, p.8-39.
- 7 A.J. (= Lodewijk van Deyssel), *J.A. Alberdingk Thijm*, Amsterdam 1893, p.45.
- 8 Gerard Brom, *Alberdingk Thijm*, Utrecht-Antwerpen 1956, p.152; vergelijk mijn nawoord in de onveranderde fotografische herdruk van de eerste druk van Van Deyssels roman *De kleine republiek*, Amsterdam 1975, p.5-6.
- 9 Jeanne Françoise Fremyot de Chantal (1572-1641) is een van de zeer weinige heiligen geweest die op harmonische wijze de mystieke contemplatie wist te verenigen met het actieve leven.
- 10 Levenslang heeft Van Deyssel zich, met wisselend succes, trachten te conformeren aan een 'ideaal-type'. Hoe hij zich, rond zijn zestigste levensjaar, een dergelijk ideaaltype voorstelde, kan worden aangetroffen in mijn inleiding tot de definitieve uitgave van zijn *Gedenkschriften*, Zwolle 1962, p.19-21.
- 11 Vergelijk een aantekening van 13 december 1889: 'Gister-avond gezegd: 'O God, laat mij morgen om half zeven opstaan, o Jezus, ik bid u, help mij'. Dit schijnt den indruk op die persoon in mij, die niet op kon staan, gemaakt te hebben, die noodig was, om wèl op te staan'; vergelijk voorts een aantekening van 4 juli 1891, waarin werd vastgelegd dat Van Deyssel toen recentelijk het auto-suggestieve middel had toegepast 'van, toen gij reeds te bed laagt, er uit te springen, op uw knieën te vallen; en te bidden: Jezus, maak dat ik morgen-ochtend op-sta op het goede, door mij gewilde uur' (zodat) 'een sinds uw kindsheid niet meer gewerkt hebbende zielebeweging zich in uw onbewustheid volvoert, waarvan de inhoud is een geloovig vertrouwen in het verhooren van uw gebed door een God boven de wolken en tegelijk alomtegenwoordig.'
- 12 Jan Carolus Alberdingk Thijm (1847-1926). Voor zijn levensbericht, zie F.S.[assen], *Pater J.C. Alberdingk Thijm S.J.* in *Rolduc's Jaarboek* 7, 1927, p.3-21.
- 13 Bedoeld wordt Johannes van Vloten (1818-1883). Van Deyssels moeder schreef over hem, in haar dagboek, het te betreuren dat een man van zulke hoofse manieren niet in God geloofde; zie Van Deyssels *Gedenkschriften*, p.491.
- 14 Zie mijn in noot 8 genoemd nawoord, p.17.
- 15 Zie K.J. Hahn, *Hernieuwde discussie over de satan* in het dagblad *De Tijd*, 4 juni 1974, p.6.
- 16 Daarover Karel Reijnders, *Couperus bij Van Deyssel. Een chronische konfrontatie in beschouwingen, brieven en notities*, Amsterdam 1968, p.145.
- 17 Vergelijk een soortgelijke uiting van 1 juli 1891: 'Ik wensch u dus geluk, ik, uw goede engel, uw genius, uw beter-ik, uw groot-bewuste helft, uw 'voor-partij', uw advocaat-van-God, of hoe gij mij symboliesch, allegoriesch of fysiologiesch ook zoudt willen noemen, die in dit uur spreek tegen u, u, complex wezen van heldere bewustheid en lichtend geweten en donkere onbewustheid en ongekanaliseerde neigingen, doorlever van hopeloos lange perioden van on-toonbaar, on-beken-baar, on-mogelijk, laf en lui leven.'

- 18 G.H. 's-Gravesande, *De geschiedenis van De Nieuwe Gids*, Arnhem 1955, p.294. Naar aanleiding van dit brieffragment heeft W. Asselbergs opgemerkt in *De Nieuwe Taalgids* 49, 1956, p.148: 'Op afstand van 75 jaar is niet alle geestigheid uit de vriendenomgang op juiste waarde te schatten. Kloos moet in zijn lach geschoten zijn, zouden wij vandaag menen, toen hij de(ze) brief las (...) Toch kan dit grimmige ernst geweest zijn.'
- 19 Frans Netscher, *Karakterschets [van] K.J.L. Alberdingk Thijm (L. van Deyszel)* in de *Hollandsche Revue* 8, 1903, p.687-703; citaat op p.701.
- 20 Wanneer Jules Persijn in *Dietsche Warande* en Belfort 1906, p.93, deze periode smalend karakteriseert als: 'dat *pateren* zonder geloof, dat *boetelingen* zonder de gratie', miskent hij, liefdeloos en onbarmhartig, de waarachtigheid en de ernst van Van Deyszels intenties.
- 21 L. van Deyszel, *Negende bundel verzamelde opstellen*, Amsterdam 1906, p.33; zie ook Harry G.M. Prick, *De Adriaantjes. Een onderzoek naar wording en achtergronden van Van Deyszels Kind-leven*, Amsterdam 1977, p.70-73.
- 22 Gepubliceerd in *De Nieuwe Gids* 1941, 1, p.147.
- 23 Gepubliceerd in *De Nieuwe Gids* 1941, 11, p.488; vergelijk nog een aantekening van 11 maart 1909, eerst gepubliceerd in *De Nieuwe Gids* 1927, 11, p.562: 'Epictetus is een geest van de zelfde soort als Thomas a Kempis. De Maximen van Epictetus komen overeen met hetgeen aan gedachte, - bij dezen meer bij genen minder aan hem zelf wel bewust - leeft in den eerbarmen staatsburger, in den eenvoudigen, fatsoenlijken mensch in de wereld; - de aard der *Imitatie* van Thomas van Kempen komt overeen met den aard van den kloosterling of kluizenaar. De geest van den een nu staat op dezelfde wijze tot het eene in betrekking, als de geest van den ander tot het andere.'
- 24 *Briefwisseling Van Eeden-Van Deyszel*, p.52.
- 25 *De Nieuwe Gids* 5: 11, 1890, p.299-302.
- 26 *Briefwisseling Van Eeden- Van Deyszel*, p.69.
- 27 Zie Karel Reijnders, *Couperus bij Van Deyszel*, p.68-89.
- 27 Zie Karel Reijnders, *Couperus bij Van Deyszel*, p.68-89.
- 28 Geciteerd conform Thérèse d'Avila, *Oeuvres complètes*. Texte français par Marcelle Auclair, Bibliothèque Européenne, Paris, Desclée de Brouwer, 1964, p.77.
- 29 Métempsychose, ook gespeld métempsychose: zielsverhuizing. Van Deyszel was dit woord recentelijk, in september 1890, tegengekomen in de in 1885 verschenen bundel *Les complaints* van Jules Laforgue. De *Complainte du roi de Thulé* vangt aan als volgt:

Il était un roi de Thulé,
Immaculé
Qui, loin des jupes et des choses,
Pleurait sur la métempsychose
Des lys en roses,
Et quel palais!

- 30 *Briefwisseling Van Eeden-Van Deyszel*, p.92-93.
- 31 *Briefwisseling Van Eeden-Van Deyszel*, p.94.

Levensberichten

Johannes Elema

Leermens 30 juni 1904 - Haren 31 augustus 1977

Geboren te Leermens in juni 1904 werd Johannes Elema in augustus 1977 in het dorp van zijn herkomst begraven. Geografische cirkelgang die wel haast symbolisch lijkt voor de overgave en de trouw waarmee deze hoogleraar in de Duitse letterkunde van de nieuwe tijd gewerkt heeft aan de taak waarin hij een ideale levensopgave onderkend had.

Na de Rijks-HBS doorlopen te hebben te Groningen, begon hij de studie Germaanse taal- en letterkunde aan de universiteit aldaar. Intussen werkte hij ook voor het staatsexamen gymnasium dat hij in 1925 aflegde. Hij deed zijn kandidaatsexamen in 1926 en zijn doctoraal in 1929.

Nadat hij onderwezen had aan het gymnasium te Tiel en de Rijks-HBS te Zierikzee, werd hij benoemd tot leraar Duits en onderdirecteur aan de Gemeente-HBS en MMS te Hilversum.

Hij promoveerde in 1937 bij professor van Stockum te Groningen op het proefschrift *Stil und poetischer Charakter bei Detlev von Liliencron*. Dat was het begin van een reeks publikaties, die hij tot 1957 moest vervaardigen naast de drukke werkzaamheden aan zijn school waarvoor hij zich met heel zijn persoon inzette. Toen werd hij teruggeroepen naar Groningen waar hij de niet geringe taak kreeg zijn zeer bekende leermeester op te volgen. Ik kan hem misschien kernachtig karakteriseren door enkele zinnen te citeren uit zijn antwoord aan van Stockum die hem een brief schreef om hem zijn aarzeling te helpen overwinnen die benoeming te aanvaarden: 'Ik ben zo langzamerhand oud genoeg geworden om mij van mijn vermogens, zowel als mijn tekortkomingen, duidelijk bewust te zijn en ik besef, dat de laatste, gezien de taak die mij zou worden opgedragen, vele zijn [...]. Wanneer ik dus zeg dat ik bereid ben een eventuele benoeming te aanvaarden, dan gebeurt dit met zeer veel schroom en in het besef, dat ik niet kleiner mag zijn, dan de 'uitdaging' die aan me gesteld wordt'.

Ik meen te mogen stellen dat deze gedachten hem niet alleen ingegeven werden door zijn rustige zelfkennis maar evenzeer door de hoge opvatting die hij had van zijn taak als (hoog)leraar. In zijn voordracht *Goethe als leraar* gaat hij uit van de figuur van Wagner uit de Faust en definieert dan de docententaak als volgt: 'inzicht wekken, het ondoorzichtige doorzichtig, het ordeloze wetmatig, het onbegrepene glashelder en eenvoudig maken'. Dit pogen loopt als een rode draad door zowel zijn didactisch- als zijn

wetenschappelijk werk. Met volledige instemming sluit hij zich aan bij Goethe als deze de hoop uitspreekt dat God, nadat hij in het laatste oordeel de bokken en de schapen respectievelijk aan zijn linker- en zijn rechterhand gesteld zal hebben, tot slot zal zeggen: 'Seid, Vernünftige, mir grad gegenüber gestellt', en, in de geest van Goethe, interpreteert hij dan deze uitverkoren groep als die van de mensen die hun rede gebruikt hebben als 'licht in de duisternis, als zwaard in de eerlijke strijd'.

Hoe verscheiden van aard de letterkundige studies van Elema ook zijn, zij vormen toch een grote eenheid. Reeds in zijn proefschrift onderzocht hij de formeel-taalkundige en retorische aspecten van het dichtwerk van de dynamische impressionist Liliencron. Het is een stijlanalytisch onderzoek, waarin hij de onderlinge relatie tracht te bepalen tussen de dichtelijke uitspraken en de poëtische vormgeving ervan. Voorzichtig analyserend en interpreterend tast hij zo het waarheidsgehalte af van het kunstwerk. Daarmee wil hij uiteraard niets zeggen over de echtheid ervan in die zin dat de wereld die erin opgeroepen is, al dan niet beantwoordt aan de werkelijkheid waarin de schrijver en zijn lezers leven, maar wel wil hij het waarheidsgehalte ervan meten als al dan niet zuivere uitdrukking van de innerlijke belevingen van de dichter. Dit theoretische uitgangspunt heeft hij later nog eens duidelijk geadstrueerd in zijn opstel *Echt oder unecht*. Kort geformuleerd zou men kunnen zeggen dat zijn werk een niet aflatende speurtocht is naar het esthetisch ware.

Maar ook uit zijn proefschrift blijkt al dat louter estheticisme hem vreemd was. Hij tekent duidelijk het krachtenveld waarin het werk van Liliencron zijn meest aansprekende spanning vindt: oorlog, soldatenverering, keizercultus, Duitse rijk; liefde, dood, natuur; noodlot als droom of als wensbeeld van het 'Junkertum'. En hij maakt de problematiek voelbaar die ontstaan is bij het wegvallen van dat legerethos, in een periode waarin de binding aan de oude esthetische en religieuze waarden niet meer toereikend was, terwijl men nog slechts op zoek was naar nieuwe bindingen. Met zijn naturalistische tendensen naar sublimering van volk en staat overschreeuwde Liliencron zichzelf.

In zijn studie over de sociale achtergrond van de novellen van Theun de Vries daarentegen zien wij, naar zijn mening, hoe de absoluutheid van de geloofseisen van weleer zich omzet in de absoluutheid van de maatschappelijke eisen: 'Het oude één God, één geloof wordt tot één weg, één waarheid (...) Houding die op meer harmonische wijze de tegenstellingen verenigt'.

Toont deze laatste studie al aan dat de belangstelling van Elema zich niet beperkte tot de Duitse letterkunde, zijn grote belezenheid blijkt vooral uit zijn boek *Poetica*. Misschien wel zijn meest karakteristieke werk, waarin duidelijk naar voren komt hoezeer hij geboeid is, niet door literatuurgeschiedenis in strikte zin, maar door de theoretische grondslagen van de literatuurwetenschap en de moderne ontwikkelingen in de theorievorming daaromtrent. Daarbij richt hij zich niet alleen op de formeel taalkundige aspecten van taalkunswerken, maar ook op hun structuur in ruimere zin. Behalve de uitdrukkingmiddelen in het taalgebruik zijn ook andere in het spel, die betekenis-scheppend en zingevend kunnen werken. In die ingewikkelde problematiek leidt hij de lezer in met een grote helderheid en een forse aanpak. Het gevaar dat deze benadering daardoor wat weinig subtiel zou kunnen worden, wordt ruimschoots bezworen door de zuivere gevoeligheid voor poëzie van Elema, natuurlijk gevoed door de omstandigheid dat hij zelf dichter was.

Het bovenstaande impliceert dat hij tot het laatst de ontwikkelingen gevolgd heeft in de literatuurwetenschap, van het Russisch formalisme, via het structuralisme naar de marxistisch sociologische benaderingswijzen. Daarvan is in zijn oeuvre duidelijk de weerslag te vinden. Zonder uitputtend te willen zijn - wat in dit kader onmogelijk zou zijn - wijs ik op zijn boeiende analyse van de functie van de tijd in *Buddenbrooks* van Thomas Mann (*Das Kunstwerk in seiner Zeit*), op zijn reconstructies van de structuur van Büchners *Woyzeck* (*Der verstümmelte Woyzeck*) en van Kafka's *Prozess* met de verstrekkende gevolgen die zij hebben voor de interpretatie van de betreffende werken, en op zijn studie over waarde en functie van de titels van literaire werken. Maar terwijl hij profiteerde van de waarde van dergelijke analysemodellen, verloor hij niet de grenzen en ontoereikendheden ervan uit het oog. In de inleiding van zijn *Imaginäres Zentrum*, waarin hij in 1968 een aantal van zijn artikelen bundelde formuleerde hij daarom nog eens zijn literair-wetenschappelijk credo ten einde geen misverstanden te laten bestaan over zijn positie. Hij ontkent niet dat men structurelementen en karakteristieke trekken die in een min of meer groot aantal werken terugkeren op objectief-wetenschappelijke wijze kan vaststellen en ontleden en dat men zo een aantal literair-technische en zelfs literair-historische problemen - bijvoorbeeld aangaande de genre-leer, of de grenzen tussen kunst en kitsch - kan oplossen of trachten op te lossen. Maar met dat alles krijgt men geen antwoord op de vraag naar het onvervangbare wezen van het individuele kunstwerk. Juist die vraag fascineerde

hem bij uitstek, en niemand zal ontkennen dat dat een van de meest wezenlijke vragen blijft voor de beschouwer van de letterkunde. Tot welke boeiende en inspirerende beschouwingen zijn pogingen in dat moeilijke en subtiele probleemgebied konden leiden, bewijzen tal van passages uit zijn werk, waarin voor mij persoonlijk zijn inaugurele rede - *De tuin van Algabal* - een der hoogtepunten is.

Hij verweet het structuralisme dat het teveel abstraheerde van de historische achtergronden van de literaire werken. Dat is waarschijnlijk ook de reden dat hij zich in zijn laatste levensperiode juist met twee uitgesproken literair-historische problemen bezig hield: de vertaling van letterkundige werken in een andere taal en het generatieprobleem in de periodisering van de letterkunde.

Zijn publicistische en onderwijsgevende werk belette hem, onvermoeibaar als hij was, niet om zich ook zeer actief bezig te houden met organisatorische en bestuurlijke problemen van de Groningse letterenfaculteit waarin hij een zeer markante figuur was. Ook in het democratiseringsproces speelde hij een actieve rol, met een duidelijke stellingname. Wie zijn onbarmhartig scherpe analyse van het *Deutschlandlied* leest, in *Der Kitsch als Randerscheinung der Kunst*, voelt zijn duidelijke afkeer van al wat naar totalitarisme zweemt. Maar dat gold ook bepaalde tendensen die hij in het democratiseringsproces signaleerde, en met name de onverdraagzaamheid ten aanzien van individuele personen. Een democratie die niet iedereen in zijn eigen waarde kan laten en incorporeren, was voor hem geen democratie. In de overtuiging dat die stroming alles overspoelde, reageerde hij op zijn eigen, karakteristieke manier. Hij wilde de verantwoordelijkheid voor zo'n ontwikkeling niet delen en nam ontslag.

Deze stap heeft hem veel pijn gedaan, maar niet verbitterd. Rustig is hij blijven doorwerken aan zijn levenstaak die hem lief was. Met een variant op het slot van een van zijn artikelen durf ik te zeggen dat hij het tot aan het einde toe graag gedaan heeft:

Denn edlen Seelen vorzufühlen
Ist wünschenswertester Beruf.

J.A.G. TANS

De Groningse dichter Elema

Elema heeft zich, behalve als leraar en hoogleraar in de Hoogduitse taal en letterkunde, ook nog van een heel andere kant doen kennen: als een Groninger dichter en Groninger regionalist. In 1925 begint hij met het publi-

ceren van gedichten en kort prozawerk in het Gronings in het Maandblad Groningen. Dat houdt hij twee jaar vol en dan duurt het ruim vijftien jaar, voordat zijn naam als dichter opnieuw opduikt in het Maandblad. Dat is, globaal gesproken, de tijd tussen het afsluiten van zijn studie aan de Rijksuniversiteit van Groningen en het uitbreken van de tweede wereldoorlog. Hij werkt gedurende die tijd als leraar buiten de provincie Groningen.

Het is evenwel niet zo, dat Elema zich in die jaren geheel afzijdig heeft gehouden van de Groninger dichtkunst. In 1939 neemt Jan Boer in zijn bloemlezing getiteld *Pinksterblommen*, naast twee van de in 1925 gepubliceerde gedichten *Haarfst*, die toen *Haarfstlaidjes* heetten, twee nieuwe op: *Wenst* en *Laidje veur mien zeun*. Maar van een meer hechte verbinding met wat er op het gebied van de Groninger literatuur gaande is, valt voor het overige niets te bespeuren, nog minder van enige verbondenheid met wat wel de Groninger Beweging genoemd wordt. Toch werd tussen 1924 en 1928 de eerste druk van het *Nieuw Groninger woordenboek* van K. ter Laan in afleveringen voltooid, een woordenboek, waarvan het voorbericht naar toon en inhoud zonder bezwaar als programma van zo'n beweging op te vatten is.

Na de tweede wereldoorlog wordt Elema een ijverig en gewaardeerd medewerker aan de nieuwe uitgave van het Maandblad Groningen onder redactie van Sien Jensema en Jan Boer. In overeenstemming met wat de redactie van het opnieuw opgerichte tijdschrift voorstelde, probeerde Elema de aandacht te vestigen op het beste van wat de Groninger literatuur te bieden had. Hij speelde daarbij een begeleidende, in zekere zin ook wel leidinggevende rol door middel van zijn rubriek *Waarom is dat mooi*. Hij wilde zodoende het niveau bepalen waarop naar zijn inzicht alle literaire werk, ook dat in de streektaal, zich bevinden moest, en normen omschrijven waaraan zulk werk te toetsen viel.

Ook in ander opzicht werd Elema de belangrijkste literair-historische theoreticus van het Maandblad Groningen uit de eerste naoorlogse jaren. De redactie meende namelijk, dat het na zo'n halve eeuw van letterkundig leven in Groningen tijd werd 'de werken van de oudere schrijvers te bestuderen en de historische en esthetische waarde daarvan voor onze tijd vast te stellen'. Elema deed dat onder andere, met betrekking tot het werk van Geert Teis en dat van Rietema.

Na de opheffing van het Maandblad Groningen in 1949 ontviel Elema het meest passende podium vanwaar hij over de Groninger literatuur spreken kon en waarschijnlijk ook spreken wilde. In ieder geval hield hij zich

verre van de interregionaal gerichte strevingen van de groep jongeren van het tijdschrift 't Swieniegeltje. Het leek er opnieuw op, dat hij zich van de regionale literatuur had afgewend, maar een kleine tien jaar later blijkt dat toch weer niet het geval te zijn.

In 1958 sticht de Groninger Culturele Gemeenschap het tijdschrift Groningen om de cultuur in Groningen beter en in meer algemene zin te kunnen dienen. Elema treedt op als voorzitter van de redactie en in die functie geeft hij tot 1968 leiding aan het tijdschrift. Hij zette in het nieuwe maandblad meteen zijn beschouwingen over de Groninger literatuur voort, onder andere door aandacht te vragen voor de prozaschrijver Neuteboom en de dichter Dijkstra. Maar uit het inleidende woord van zijn hand in het eerste nummer van het nieuwe tijdschrift blijkt tevens, dat het Elema voortaan om meer zal gaan dan om literatuur, Groninger literatuur in het bijzonder, alleen. Zijn belangstelling wordt getrokken door het complexe verschijnsel 'cultuur in Groningen' als geheel. Dat brengt er hem ten slotte toe zijn opvattingen aangaande regionalisme duidelijk te formuleren. In de vierde jaargang van Groningen publiceerde hij de rede *Modern regionalisme* en in de achtste jaargang een beschouwing *Na zeven jaar*.

In deze stukken weert hij zich krachtig naar twee kanten. Hij keert zich in de eerste plaats tegen hen van wie hij geen of te weinig aandacht voor de eigen waarde van zijn Groninger regio verwachtte, maar vooral niet minder heftig tegen hen die, naar zijn mening, Groningen het liefst maar meteen in groter regionaal verband zagen opgenomen. Dat brengt hem ertoe vast te stellen, dat het wenselijk zou zijn een centraal orgaan te scheppen ter handhaving en versterking van het regionaal bewustzijn en de regionale cultuur. Voor dat bewustzijn en die cultuur moet de basis gezocht worden in de regio, waarvan 'de bepalende componenten ... bestaan uit: eenzelfde taal, eenzelfde geschiedenis, eenzelfde aard, eenzelfde landschap'. Uitgaande van die vier componenten meent Elema zijn regio Groningen zo goed als geheel met de provincie Groningen te moeten laten samenvallen, al ziet hij natuurlijk ook wel in, dat de grenzen van een bepaalde regio nooit zo scherp te trekken zijn als die van een bestuurlijke, administratieve grootheid, zoals een provincie er een is. Maar dat neemt niet weg, dat zijn bepaling van de Groninger regio, die berust op 'een realiteit van vlees en bloed, van voelen en denken', van een zekere eenkennigheid of eenzelvigheid niet vrij te pleiten valt.

Na zijn afscheid als voorzitter van de redactie van Groningen blijft

Elema als Groninger regionalist actief in de Stemer Kring, een regionalistisch georiënteerde gespreksgroep om de figuur van Sien Jensema en haar boerderij in Stedum, en als een van de 'aanjoagers', voortgekomen uit bijeenkomsten in de Volkshogeschool te Uithuizen. De Groningers en de Groninger overheden moesten aangepord worden, wakker geschud worden om zich metterdaad het voortbestaan van de Groninger cultuur aan te trekken.

In Elema zelf trouwens heeft zich in dat opzicht in de loop der jaren een opvallende verandering voltrokken met betrekking vooral tot het gebruik van het Gronings. Hij maakt het Gronings al vroeg tot zijn literaire voertaal, als hem dat het beste past, maar het lijkt er lange tijd op, dat hij verder toch niet gaan wil. Zijn literair-historische beschouwingen zijn in het Nederlands gesteld, evenals die over het regionalisme. Ook zijn toespraken houdt hij in het Nederlands. Omstreeks 1970 komt daarin verandering. Hij herdenkt dan de honderdste geboortedag van Ter Laan met een rede in het Gronings. Een paar jaar later spreekt hij Duut van Goorin het Gronings toe bij de uitreiking van de Culturele Prijs van de provincie. Bij Sien Jensema in Stedum opent hij een tentoonstelling met een voordracht in het Gronings. Het duurt dus lang genoeg, voor hij er toe komt op demonstratieve wijze te laten blijken, dat hij het Gronings ook voor de niet strikt literaire uiting, voor het zakelijke betoog en de wetenschappelijke beschouwing bruikbaar en aanvaardbaar acht. Dat valt te betreuren, omdat het Gronings, dat hij dan spreekt en schrijft van een bijzondere zuiverheid en een grote kracht is.

H. ENTJES

Voornaamste geschriften

Stil und poetischer Charakter bei Detlev von Liliencron. Amsterdam, H.J. Paris, 1937 (dissertatie Groningen).

Duitse emigrantenliteratuur in *Levende Talen* 105, 1938, p.179-208.

Over de waardebeoordeling van poëzie in *Neophilologus* 28, 1943, p.50-72.

Op zoek naar het prozarythme in *Levende Talen* 128, 1944, p.5-14.

Gottfried Kellers novelle Regine in *Neophilologus* 33, 1949, p.94-103.

Poëtica. Den Haag, Servire, 1949 (Servire's encyclopaedie in monografieën, Afdeling D 3, Aesthetica 2).

De sociale achtergrond der novellen van Theun de Vries in *De Nieuwe Taalgids* 43, 1950, p.65-74.

Goethe als leraar in *Levende Talen* 153, 1950, p.15-29.

Naoorlogse Duitse literatuur in *Wending* 6, 1951, p.266-270.

Echt oder unecht. Zum Problem der literarischen Wertung in *Neophilologus* 36, 1952, p.33-45.

Moderne Duitse prozakunst in *Wending* 7, 1952, p.396-402.

Bijbelse motieven in het werk van Ernst Wiechert in *Handelingen van het drieëntwintigste Nederlands Filologencongres*, Groningen. Wolters, 1954, p.55-56 (samenvatting).

Moderne Duitse lyriek in *Wending* 9, 1954, p.793-803.

Religieuze romankunst in Duitsland in *Wending* 11, 1956, p.557-561.

Das unbeliebte Reimschema a.b.b.a. in *Neophilologus* 41, 1957, p.263-269.

De tuin van Algabal. Groningen, Wolters, 1957.

De naturalistische roman in *Handelingen van het zesentwintigste Nederlands Filologencongres*. Groningen, Wolters, 1960, p.85-98.

Het kunstwerk in verband met zijn tijd in *Benaderingen van het literaire werk*. Den Haag, Servire, 1961, p.28-48.

Zur Interpretation von Goethes An der Mond in *Neophilologus* 46, 1962, p.19-31.

Zum Volksbuch Eine schöne merkwürdige Historie des heiligen Bischofs Gregorii auf dem Stein genannt in *Euphorion* 57, 1963, p.292 en volgende.

De fakulteit der letteren en wijsbegeerte in *Universitas Groningana*. Groningen, Wolters, 1964, p.189-237.

Thomas Mann, Dürer und Doktor Faustus in *Euphorion* 59, 1965, p.98 en volgende.

Der verstümmelte Woyzeck in *Neophilologus* 49, 1965, p.131-156.

Kurt Weinberg, Kafkas Dichtungen in *Euphorion* 60, 1966, p.304-309.

Der Kitsch als Randerscheinung der Kunst in *Orbis Litterarum* 21, 1967, p.17-38.

Imaginäres Zentrum. Studien zur Deutschen Literatur. Assen, Van Gorcum en Co., 1968 (bundeling van eerder verschenen artikelen en een onuitgegeven studie *Der viertaktige mittelalterliche Langzeilenvers*).

Deutsche Buchtitel in *Dichter und Leser* 1972, p.315-331.

Literarischer Erfolg in sechzig Jahren. Assen, Van Gorcum en Co., 1973.

Evelina und die Seelenwandelung in *Heine Jahrbuch* 1973, p.20-33.

Holländische Literatur in Deutschland. Ergebnisse einer Umfrag in *Duitse Kroniek* 26, 1975, p.122-150.

Over de vertaling van het woordkunstwerk in *Taal- en letterkundig gastenboek voor prof. dr. G.A. van Es*. Groningen, Archief voor de Nederlandse Syntaxis, 1975, p.189-201.

Zur Struktur von Kafkas Prozess in *Sprachkunst. Beiträge zur Literaturwissenschaft* 8:11, 1977, p.301-322.

Generationsgruppen in *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 97, 1978, p.99-125.

Voor een overzicht van de Groninger geschriften van Elema kan verwezen worden naar de *Groninger bibliografie van prof. dr. J. Elema* in *Driemaandelijks Bladen* 29, 1977, p.90-91.

Jan Kammerbeek jr.

Rotterdam 11 november 1905 - Amsterdam 8 augustus 1977

'Geen eigen dichters te bezitten, moet wel tot 't vreselijkste behoren wat een menschengeslacht tebeurt kan vallen: gemis van het wonderlijk werkzaam Teken naar wat er eigenlijk ter wereld is!' Zo begint de twintigjarige student Jan Kammerbeek jr. zijn eerste publikatie - een bespreking van de Letterkundige Almanak *Erts* (1926). Daaruit blijkt al dadelijk zijn waardering voor de poëzie in het algemeen en die van J.C. Bloem in het bijzonder, een waardering die hij zijn leven lang behouden zal. Precies vijftig jaar later, in 1976, aan het eind gekomen van een vruchtbare loopbaan op het terrein dat al zo vroeg zijn voorkeur had, zal hij die poëzie nog eenmaal ter sprake brengen: in zijn afscheidscollege als hoogleraar algemene en vergelijkende literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.

Jan Kammerbeek jr. werd geboren op 11 november 1905 te Rotterdam, als oudste zoon van Grietje de Lange en Jan Kammerbeek. Zijn vader was leraar geschiedenis en aardrijkskunde, en las in de huiselijke kring - Jan had er al spoedig een broer en een zus bijgekregen - graag voor uit geschiedenisboeken en historische romans, en ook wel uit de kritieken van Lodewijk van Deysse. Ook zijn moeder had belangstelling voor literatuur; zij koesterde grote bewondering voor Frederik van Eeden. Het waren evenwel niet alleen de Tachtigers die thuis besproken werden; de jongere broer, die als gymnasiast het voorrecht had, door J.H. Leopold in Latijn en Grieks te worden onderricht, kon hem over deze zo uitzonderlijke dichter nadere informatie verschaffen. Aan zijn zusje gaf Jan les in de uitspraak van het Frans, de taal die hem naast het Nederlands altijd het liefst zou zijn. Over het Rotterdam van zijn jeugd kon hij later met smaak vertellen; zijn fantasie werd vooral geprikkeld door uiteenlopende zaken als het tramwezen en de diergaarde.

Van 1911 tot 1917 bezocht hij de lagere school - waar hij vanaf de vierde ook in het Frans werd onderwezen. Zijn belangstelling voor techniek bracht hem ertoe, de HBS te gaan volgen. Jan wilde ingenieur worden en het was zeker niet vanwege een te geringe exacte aanleg, dat hij in de vierde klas dit plan verliet om definitief voor de literatuur te kiezen. Zijn HBS-opleiding, die hij in 1922 voltooide, stond een studie in de letteren echter in de weg. Daarom besloot hij aanvullend staatsexamen gymnasium alpha te doen, dat binnen een jaar (1923) met goed gevolg werd afgelegd, dankzij

een sterk doorzettingsvermogen en de voortreffelijke begeleiding van Y.H. Rogge, rector van het gymnasium. Later zouden de klassieken een belangrijk deel van Kamerbeeks werkterrein vormen, hetgeen niet alleen bleek uit zijn publikaties, maar ook uit zijn colleges, waar hij het Latijn en Grieks moeiteloos hanteerde.

Zo kon hij in 1923 te Utrecht Nederlandse taal- en letterkunde gaan studeren, een vakgebied dat toen nog door één man bestreken werd: C.G.N. de Vooys. Jan Kamerbeek waardeerde hem zowel als mens en als geleerde, vanwege zijn 'beminnelijkheid en wijsheid', zoals hij later schrijven zou. Met plezier kon hij ook wel eens vertellen over het kandidaatsexamen, dat bij De Vooys moest worden afgelegd, en dat een hele dag in beslag nam. De legendarische A.G. van Hamel doceerde op buitengewoon boeiende wijze Gothisch; Kamerbeek, die aan dit onderdeel van zijn studie veel genoegen beleefde, deed bij Van Hamel nog een bijvak Oudnoors voor zijn doctoraal. Indrukwekkend ook was de figuur van Kernkamp, die colleges algemene en vaderlandse geschiedenis na de middeleeuwen gaf, en daarnaast nog vele andere activiteiten ontplooidde - té veel, volgens sommigen. De geschiedenis van de middeleeuwen werd gedoceerd door Opperman, een hardhorende hoogleraar van Duitse afkomst, die zich vooral met oorkonden en documenten bezighield, en voor Huizinga's in 1919 verschenen *Herfsttij der middeleeuwen* slechts minachting koesterde; hij beschouwde dit werk als een roman, die met wetenschap niets uitstaande had. Jan Kamerbeek, die juist een grote bewondering voor Huizinga begon te krijgen - hetgeen later uit zijn publikaties talloze malen blijken zou - kon Oppermanns opvattingen desondanks respecteren (en zeker ook diens houding tegenover de bezetter in de tweede wereldoorlog). Daarnaast was de student vaak op de colleges van Bolkestein te vinden, die de geschiedenis der oudheid vooral vanuit een sociaal-economisch perspectief benaderde, en op velen zeer inspirerend werkte. De colleges kunstgeschiedenis van de bekwame Vogelsang vormden een hoofdstuk apart. Deze docent, die een briljant spreker was, had de gewoonte om met de zwier van een operaheld de collegezaal te betreden, gevolgd door een stoet van freules en enige assistenten. Ten slotte kan als leermeester nog Valkhoff genoemd worden, die Frans doceerde, en met wie Jan Kamerbeek ook vriendschappelijke contacten onderhield.

Begonnen als spoorstudent, woonde hij later met zijn broer, die inmiddels in Utrecht klassieke talen was komen studeren, op een etage in de Bakkerstraat (boven een schoenenwinkel, later hoedenatelier, waar in de

opkamer zes meisjes hoeden zaten te vervaardigen, hetgeen het bezoek, dat dit vertrek steevast passeren moest, van 'de harem van de gebroeders Kamerbeek' deed spreken). Later werden ruimere kamers aan de Bemuurde Weerd betrokken, waar Jan tot zijn doctoraalexamen in 1929 gehuisvest bleef. In die jaren verdiepte zich zijn belangstelling voor poëzie; hij legde zich toe op Boutens en de generatie van 1910: Van Eyck, Roland Holst en Nijhoff - de hierboven genoemde boekbespreking getuigt daarvan - maar vooral op Bloem, wiens in 1921 verschenen bundel *Het verlangen* diepe indruk op hem gemaakt had. Zijn contacten met stadgenoot Nico Donkersloot versterkten die belangstelling nog eens. Ook de Tachtigers werden niet vergeten. De bewondering voor Van Deyszel was groot; toen deze in 1924 zijn zestigste verjaardag vierde, verscheen de student Kamerbeek op de receptie (waar een lange, esoterische verschijning hem imponeerde; dit bleek later Willem Kloos te zijn). Een jaar daarna hoorde hij Albert Verwey zijn inaugurele rede als hoogleraar te Leiden uitspreken (bijna vijftig jaar later zou hij op college de niet geheel van een zeker Amsterdams accent vrij te pleiten voordrachtskunst van Verwey op indrukwekkende, zij het niet verifieerbare wijze imiteren). De buitenlandse literatuur werd bijgehouden dankzij de *Nouvelle Revue Française*. Vooral de Franse letteren hadden zijn aandacht: reeds op de HBS had hij zich met Verlaine beziggehouden; nu verdiepte hij zich onder invloed van Geerten Gossaert in het werk van Baudelaire.

Na zijn doctoraal kon Jan Kamerbeek zijn studie in het buitenland voortzetten. Het eerste semester van 1929-1930 studeerde hij methodologie van de literatuurwetenschap in Keulen en Bonn, bij Oskar Walzel, Paul Hankamer, Wilhelm Schneider en Ernst Robert Curtius. Vooral de laatste liet een onvergetelijke indruk achter; zijn invloed is nauwelijks te overschatten. Curtius begon zijn eerste college in Bonn (5 november 1929) met het programmatisch adagium 'An den Text heran!', en Jan Kamerbeek zou er zijn in 1967 gepubliceerde studie over de poëzie van Bloem mee openen. Na dit semester heeft hij nog enige malen met Curtius gecorrespondeerd. Bewonderenswaardig was de tact, waarmee Kamerbeek na de oorlog het contact met zijn grote leermeester - wiens gedrag volkomen onbesproken was gebleven - herstelde; hartelijk het antwoord van Curtius, die mededelingen deed over zijn arbeid aan het boek, dat zijn meesterwerk zou worden: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948). Op het Huizinga-congres te Groningen in 1972 droeg Kamerbeek een vergelijkende beschouwing bij over de Duitse literatuurwetenschap-

per en de Nederlandse historicus, waarin de verwantschap tussen deze eminente geleerden wordt vastgesteld. De tweede helft van zijn buitenlands studiejaar werd in Parijs doorgebracht, waar hij vergelijkende literatuurwetenschap studeerde bij Fernand Baldensperger aan de Sorbonne en Paul Hazard aan het Collège de France.

Terug in Nederland brak de periode aan waarin hij als leraar werkzaam zou zijn, zowel in Nederlands als in geschiedenis. Allereerst in Leiden (hij woonde op de Witte Singel, een paar huizen verwijderd van Huizinga, die hij regelmatig op straat tegenkwam; ik geloof niet dat er ooit een persoonlijke ontmoeting plaatsvond). Vervolgens doceerde hij in Amsterdam, Bilthoven, Tiel en Ede, waar hij in 1940 trouwde met Willy Koelewijn, zijn collega voor Engels. Veel heeft hij in die jaren nog niet gepubliceerd; wel vond hij de gelegenheid om zijn kennis van de Westeuropese literatuur, vooral van de negentiende en twintigste eeuw, te verdiepen, en zijn blik te verruimen. In Amsterdam trad hij toe tot de Philologische Kring, waar de slavist Bruno Becker hem nader met de Oosteuropese cultuur in contact bracht. Kamerbeek had grote bewondering voor de Russische symbolisten uit het begin van deze eeuw, zoals Akhmatova; steeds heeft hij het betreurd, het Russisch niet machtig te zijn. Later zou hij met vele Oosteuropese collega's goede contacten onderhouden, vooral met mevrouw Mayenova in Polen. Ook heeft hij zich meermalen actief ingezet voor diegenen onder zijn vakgenoten, die naar het Westen wilden komen.

Vanaf de dertiger jaren begon Jan Kamerbeek congressen en symposia in het buitenland te bezoeken. In 1937 ging hij naar Pontigny, waar onder leiding van Paul Desjardins samenkomsten van intellectuelen plaatsvonden, vooral van literatoren uit de groep rond de Nouvelle Revue Française, waar Kamerbeek zich zeer mee verwant voelde. Hier ontmoette hij Bernard Groethuysen, die hem uitnodigde eens iets van Vestdijk in het Frans te vertalen. Later vond hij het jammer, deze kans onbenut te hebben gelaten. Een andere 'gemiste kans', zoals hij het zelf uitdrukte, had te maken met het werk van de Franse dichter Mallarmé. Voor de oorlog leende hij eens een uitgave van diens gedichten uit de Rotterdamse Gemeentebibliotheek; het viel hem op dat er talloze potloodaantekeningen bij gemaakt waren. Na het bombardement bracht hij het boek terug (de bibliotheek was behouden gebleven). Later besepte hij opeens, dat die aantekeningen van niemand anders dan van Leopold konden zijn geweest, gegeven Mallarmé's betrekkelijke onbekendheid hier te lande en het feit, dat de boekerij van Leopold na zijn dood in deze bibliotheek terecht kwam.

Helaas moest hij vaststellen, dat de aantekeningen inmiddels door een overijverige functionaris waren uitgegumd!

Bij het uitbreken van de oorlog woonde het echtpaar Kamerbeek in Ede, dat spoedig voor Arnhem verruild werd. In deze tijd hield vooral de stijl van Van Deysse hem bezig, en het begrip 'conditio humana'. Plannen om te promoveren werden echter op dramatische wijze verijdeld toen het huis aan de Rijnkade, vlakbij de brug, tijdens de oorlogshandelingen van 1944 in vlammen opging. Daardoor ging niet alleen de bibliotheek en een omvangrijke materiaalverzameling, maar ook een schilderij van John Constable verloren.

Van 1944 tot 1961 was Jan Kamerbeek als docent verbonden aan het stedelijk gymnasium te Deventer. Misschien vormde zijn verblijf in deze stad (tot 1967) de gelukkigste periode uit zijn leven, omdat hij zich hier volledig ontplooiën kon, op velerlei gebied. Aanvankelijk werd hij uiteraard zeer in zijn wetenschappelijk werk belemmerd door het verlies van zijn boeken en zijn materiaalverzameling - juist voor iemand als hij, die bij elk gelezen boek uitvoerige aantekeningen maakte, was dit een gevoelige slag. Maar de collectie van de Atheneumbibliotheek te Deventer maakte weer veel goed; steeds zou hij met waardering over deze instelling spreken. Rond 1950 begint Kamerbeek met toenemende regelmaat te publiceren. Hij wordt geboeid door de resonantie van de ene tekst in de andere, door parallellen, analogieën en contrasten. Er verschijnen studies van zijn hand over de relatie tussen Dilthey en Nietzsche, Dilthey en Allard Pierson, Pierson en Tachtig, Huizinga en Tachtig. Ook aan Leopold en Bloem worden bijdragen gewijd, terwijl aan het eind van deze periode ook Lodewijk van Deysse meer aandacht begint te krijgen. Wat de Fransen betreft houden vooral Baudelaire en Proust hem bezig.

Naast zijn wetenschappelijk werk en zijn onderwijstaak - die hem nu meer plezier verschaft dan daarvoor - heeft hij nog gelegenheid gevonden om actief te zijn op cultureel gebied. Als voorzitter van de Alliance Française in zijn woonplaats, en van het gezelschap De Muntentorenkring, nodigde hij tal van sprekers uit, zoals bijvoorbeeld de dichter Nijhoff, de historici Jan en Annie Romein (met wie hij ook vriendschappelijke betrekkingen onderhield), Elisabeth Andersen en Harry Mulisch. Wegens zijn verdiensten op dit terrein werd hem op 9 april 1968 De Gulden Adelaar, de culturele prijs van de stad Deventer uitgereikt. Vrijwel dagelijks ontmoette hij hier de erudiete lettré J.A. Rispen; toen deze in 1960 de reeds genoemde stedelijke onderscheiding ontving, belichtte Jan Kamer-

beek in een toespraak diens meer verscholen dichterschap. Met vakgenoten in binnen- en buitenland werd een uitgebreide correspondentie gevoerd, waar vele vriendschappen uit voortkwamen. Zo wisselde hij regelmatig brieven met Freerk Jansonius en Harry G.M. Prick, waarbij - het zal niemand verbazen - de naam Lodewijk van Deyszel zelden onvermeld bleef.

In 1961 werd Jan Kamerbeek benoemd tot wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor vergelijkende literatuurwetenschap te Utrecht, waar hij tot 1966 werkzaam zou zijn. Vermoedelijk vormden deze jaren het hoogtepunt van zijn bestaan: zonder zijn geliefde Deventer te hoeven verlaten - hij reisde per trein - kon hij zich nu volledig aan de wetenschap wijden. Van zijn collega's ging een stimulerende invloed uit, terwijl hij zich van zijn kant op dit punt ook niet onbetuigd liet. Op dit instituut bestond de goede gewoonte, elkaars publikaties te bespreken. Daar zijn natuurlijk risico's aan verbonden, maar zeker is, dat Jan Kamerbeek zich opgenomen voelde in een kring van min of meer gelijkgestemden, waar hij later meer dan eens met warmte of waardering over sprak: Mia Gerhardt, Elrud Kunne-Ibsch, Sonja Witstein, Frank C. Maatje, Wim van den Berg, Gerard Kuipers, C. de Deugd, en vooral J.C. Brandt Corstius.

De positieve invloed, die dit alles op zijn werk uitoefende, laat zich aflezen uit de veelheid van publikaties uit die jaren: artikelen over de begrippen 'couleur locale', 'tijdgeest', 'décadence', over Balzac, over Henry James en Sainte-Beuve; talloze boekbesprekingen. In 1962 bundelde hij vier opstellen onder de titel *Creatieve wedijver*, het boekje werd bekroond met de Essayprijs van de stad Amsterdam. Een artikel over vijf gedichten van Bloem leverde een boeiende polemiek op met H.U. Jessurun d'Oliveira in het tijdschrift *Merlyn*, en vond ten slotte een nadere uitwerking in *De poëzie van J.C. Bloem in Europees perspectief* (1967). Vanaf 1964 kon hij als secretaris voor de niet-Amerikaanse landen van de Association Internationale de Littérature Comparée zijn voordien al aanzienlijke buitenlandse contacten verder uitbreiden (vooral met de Parijse comparatist Claude Pichois, met wie hij al eerder bevriend was geraakt, voerde hij een levendige briefwisseling). Ten slotte werden ook de door de oorlog verijdelde en daarna niet meer opgevatte promotieplannen alsnog gerealiseerd. Door trouwe vrienden als L.M. van Dis en Jacob Smit als paranimfen bijgestaan, verdedigde Jan Kamerbeek op 27 mei 1966 te Utrecht met verve zijn dissertatie *Albert Verwey en het nieuwe classicisme*.

Spoedig daarop volgde zijn benoeming tot hoogleraar algemene en vergelijkende literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam (zelf zou hij, terugblikkend op dat jaar, glimlachend van 'een bliksemcarrière' spreken). Zijn voorganger was een oude bekende, Nico Donkersloot, die in 1965 overleden was; Jan Kamerbeek zou niet alleen zijn leerstoel, maar ook zijn woonhuis aan het Victorieplein overnemen. Inmiddels was aan de universiteiten de democratiseringsbeweging op gang gekomen, in de jaren zeventig gevolgd door een methodenstrijd in de literatuurwetenschap. Jan Kamerbeek ging die strijd niet uit de weg, al had hij een grote afkeer van de weinig subtiele wijze, waarop die soms gevoerd werd. Veel tijd moest nu ook aan bestuurs- en beheerstaken besteed worden. Maar zijn hoogleraarschap in Amsterdam had ook positieve zijden: zo kon hij hier zijn broer, de classicus J.C. Kamerbeek, als collega begroeten. Dat gold ook ten aanzien van Jan Aler, met wie hij al jaren in vriendschap verbonden was; een nauwe en vruchtbare samenwerking met het Instituut voor esthetica was het gevolg. Binnen zijn seminarium waardeerde hij vooral de relatie met J.J. Oversteegen, en toen deze hem verliet om hoogleraar in de neerlandistiek te worden, vond hij een geschikte opvolger in Bernard F. Scholz. Voorts onderhield hij goede contacten met andere collega's. Om enkele namen te noemen: zijn vriend G.H. Blanken (klassieke talen), M.C. Brands (geschiedenis), J. van der Eng (slavistiek), H. de la Fontaine Verwey (boekwetenschap), H.L.C. Jaffé (kunstgeschiedenis), Herman Meyer (germanistiek) en A.B. Mitzman (geschiedenis). Daarnaast onderhield hij een gewaardeerde relatie met de classicus en uitgever Johan Polak.

Zijn colleges werden goed bezocht, niet alleen door studenten, maar ook door andere belangstellenden (als bijvoorbeeld D.A.M. Binnendijk en Mies Bouhuys). In de onderwerpen weerspiegelden zich veelal zijn publikaties, al heeft hij helaas niet alle colleges in een definitieve vorm kunnen vastleggen: de begrippen 'la condition humaine', 'couleur locale', 'l'art pour l'art'; thema's van cultuurkritiek, symbolisme, Bloem, Van Deyssel, Jean Paul Richter en Marcel Proust. Ook begeleidde hij een aantal dissertaties; bovendien werd hij vaak als adviseur bij de voorbereiding van proefschriften betrokken, waarbij de samenwerking met A.L. Sötemann in Utrecht en M.H. Schenkeveld aan de Vrije Universiteit niet onvermeld mag blijven.

Op 4 juni 1976 gaf hij zijn afscheidscollege over iconiciteit in de literatuur, waarna hem onder grote belangstelling de feestbundel *Comparative poetics* werd aangeboden, tot stand gekomen op initiatief van D.W. Fokke-

ma, Elrud Kunne-Ibsch en A.J.A. van Zoest. In zijn laatste levensjaar verloor hij de universiteit niet uit het oog; hij verzorgde nog enkele colleges en rondde een aantal zaken af. Zijn verslechterende gezondheidstoestand maakte het hem echter onmogelijk, de rijkdom aan ongebruikt materiaal, waarover hij beschikken kon, in publikaties te verwerken. Op 8 augustus 1977 overleed hij, achter zijn bureau in zijn studeerkamer, aan een hartaanval.

Het werk van Jan Kamerbeek heeft internationale erkenning gevonden; J.C. Brandt Corstius wijdde er een voortreffelijke beschouwing aan, die tegelijk typering en plaatsbepaling is.¹ Hier zou ik daarom liever nader op zijn persoonlijkheid in willen gaan, al zijn persoon en werk nauwelijks te scheiden. Jan Kamerbeek leefde met literatuur; hij was persoonlijk betrokken bij wat hij doceerde. Allen die het voorrecht hebben, hem tot hun leermeester te mogen rekenen, kunnen dit beamen. Vooral in het collegevertrek, te midden van een kleine groep studenten, was hij in zijn element. De literatuur stond daar steeds centraal; hij liet ook zijn leerlingen graag in zijn enorme eruditie delen. Door zijn manier van doceren, bij voorkeur op basis van uitspraken van de meest uiteenlopende Westeuropese auteurs, vooral uit de negentiende en twintigste eeuw, zal het elke aankomende student in de literatuurwetenschap aanvankelijk geduizeld hebben. Maar wie zijn colleges regelmatig volgde, kreeg na enige tijd een helder en rijk geschakeerd beeld van de literaire situatie in die periode. En Kamerbeeks betrokkenheid beperkte zich niet tot de literatuur alleen; ook geschiedenis, kunstgeschiedenis en filosofie kwamen regelmatig ter sprake. In feite ontwierp hij in zijn voordrachten een cultuurhistorisch portret van het tijdvak dat zijn voorkeur had, niet aan de hand van grote lijnen, maar van details, die zich allengs tot een eenheid begonnen samen te voegen. Kees Fens heeft de dialectiek van deze werkwijze raak getypeerd door te spreken van 'het universele als specialisme'.²

Jan Kamerbeek had een bijna absoluut gevoel voor schoonheid. Hij genoot zichtbaar van het voorlezen uit zijn geliefde auteurs, en gaf zich daarin volkomen, zonder tot aanstellerij te vervallen. In dit verband was zijn college over Jean Paul Richter en Marcel Proust onvergetelijk. Bij het citeren van andere auteurs was soms een ironische ondertoon in zijn stem te beluisteren, hetgeen de bijeenkomsten niet zelden verlevendigde. Wanneer dit zo in een betoog te pas kwam, kon hij, tot verbazing der toehoorders, plotseling beginnen met het al fluitend weergeven van een of ander muziekstuk (eenmaal heb ik meegemaakt dat deze uitvoering op

weg naar de koffiekamer, in de lift met zijn toch gebrekkige akoestiek, voor een kleine groep studenten werd voortgezet).

Hoe stimulerend Kamerbeek als leermeester was, mag blijken uit het volgende: wanneer iemand het onderwerp van zijn doctoraalscriptie in overleg met hem eenmaal had vastgesteld, kon hij of zij ervan verzekerd zijn, binnen een etmaal nuttige bibliografische verwijzingen te ontvangen. Ook daarna werd de betrokkene met grote regelmaat bruikbare gegevens toegeschoven. Dat gold evenzeer voor dissertaties in voorbereiding: je kon hem dan weliswaar niet in het holst van de nacht, maar toch wel tot half elf 's avonds, opbellen over een bepaald probleem, waar hij meestal spoedig de oplossing voor wist.

Naast literatuur had ook schilderkunst zijn warme belangstelling. Zijn voorkeur ging uit naar Hercules Seghers en John Constable, terwijl ook de symbolisten en impressionisten hem na aan het hart lagen. Daarbij kwam een eigenaardige fascinatie voor de minder bekende renaissance-schilder Torrentius. Ook muziek speelde in zijn bestaan een belangrijke rol; hij was een trouw concertbezoeker. Vanaf 1914 speelde hij viool; zijn favoriete componisten waren Bach, Mozart, Schubert en Chopin (hij heeft het altijd betreurd dat Chopin geen muziek voor viool schreef!) Bovendien koesterde hij een levenslange bewondering voor de pianist Dirk Schaefer. Met grote regelmaat was hij ook in de schouwburg te vinden; over de talloze voorstellingen die hij zag, kon hij boeiend vertellen. Jan Kamerbeek was een geboren verteller, en daarbij las hij graag voor (niet alleen op college, maar ook thuis; hij heeft bijna het volledige werk van Balzac en Proust aan zijn echtgenote voorgelezen). In dit kader mag ook zijn liefde voor de natuur niet ongenoemd blijven. Die kwam vooral tot uiting in zijn bezoeken aan Laag Soeren, waar hij al vanaf 1909 tot aan zijn dood met grote regelmaat verbleef. Veel van zijn werk is te midden van die landelijke rust tot stand gekomen. Maar hij ontplooidde er ook andere activiteiten: reeds als jongen ondernam hij, vaak in gezelschap van zijn broer, grote wandeltochten (op een van die tochten ontmoetten zij, rond 1915, de bejaarde Abraham Kuyper, die in de omgeving een kuur deed; dank zij de karikaturen van Albert Hahn werd deze imposante verschijning op die regenachtige middag dadelijk herkend).

Jan Kamerbeek was een bescheiden man. Treffend is het beeld, dat Kees Fens van hem geschetst heeft: 'hij stond altijd iets gebogen, de ogen met de zware brilleglazen lezensbereid; hij leek zelfs in de drukte van een groot

gezelschap alleen maar even op te kijken uit zijn lectuur.³ Hij was ook wel wat verlegen, maar hij wist zijn schroom steeds opnieuw te overwinnen, omdat hij precies wist wat hij wilde, en niet rustte voor hij zijn doel bereikt had. Als vriend was hij hartelijk, en vol belangstelling voor allen aan wie hij zijn vertrouwen schonk. Daarbij liet hij zich niet door verschil in leeftijd weerhouden. Hij kon goed luisteren, leefde mee, en gaf zijn onvoorwaardelijke steun waar dat nodig was. Zo zal hij in onze herinnering blijven voortleven.

PETER VAN ZONNEVELD

Voornaamste geschriften

Erts. Letterkundige almanak 1926 in *De Stroom. Vrijzinnig Godsdienstig Weekblad* 5: 18, 10 april 1926, p.3 (boekbespreking).

Paul de Smaele, Baudelaire. Het Baudelairisme. Hun nawerking in de Nederlandsche letterkunde in *De Nieuwe Taalgids* 30, 1936, p.275-280 (boekbespreking).

Imponderabilia op de weegschaal in *De Nieuwe Taalgids* 33, 1939, p.123-133.

Over het begrip 'litteraire generatie' in *Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan prof. dr. C.G.N. de Vooyo*, Groningen-Batavia 1940, p.214-234.

Allard Pierson en de leuzen van Tachtig in *Album prof. dr. Frank Baur* 1, Antwerpen etc. 1948, p.334-344.

Dilthey versus Nietzsche in *Studia Philosophica. Jahrbuch der Schweizerischen Philosophische Gesellschaft* 10, 1950, p.52-84.

Busken Huet en Nietzsche over 'decadentie' in *De Nieuwe Taalgids* 43, 1950, p.268-269.

Hooff's portret van Requesens in *De Nieuwe Taalgids* 44, 1951, p.74.

Proza van de dichter J.C. Bloem in *De Nieuwe Taalgids* 44, 1951, p.147-151.

Alphons Diepenbrock, Verzamelde geschriften in *De Nieuwe Taalgids* 44, 1951, p.231-232 (boekbespreking).

Prae-'ventisme' in *De Nieuwe Taalgids* 44, 1951, p.344.

Leopold's 'Eén druppel wijn'. Ontwerp voor een interpretatie in *De Nieuwe Taalgids* 45, 1952, p.129-136.

De eenheid van Diepenbrock's kritiek in *Levende Talen* 1952, p. 23-27.

Klikspaan bezwaren tegen de geest der eeuw in *Levende Talen* 1953, p.107-117.

Prof. De Vooyo's tachtig jaar in *Levende Talen* 1953, p.228-229.

Huizinga en de beweging van Tachtig in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 67, 1954, p.145-164.

Legatum Velleianum in *Levende Talen* 1954, p.476-490.

Dr. F. Jansonius, Lodewijk van Deyssel in *Levende Talen* 1955, p.101-103 (boekbespreking).

Dr. S.P. Uri, Vlucht der verbeelding in *Levende Talen* 1955, p.602-608 (boekbespreking).

Allard Pierson (1831-1896) en Wilhelm Dilthey (1833-1911) in *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 20, nr.2, Amsterdam* 1957, p.43-85.

'La dignité humaine'. Esquisse d'une terminographie in *Neophilologus* 41, 1957, p.241-251.

J.M.M. Aler, Een ruiker asfodelen. Beschouwing over moderne romankunst in Museum 62, 1957, p.189 (boekbespreking).

- Van Deysse's 'verbeelding'. Een bezoek als document humain* in *De Nieuwe Taalgids* 61, 1958, p.129-139; p.193-199. (gevolgd door: Harry G.M. Prick, *Bij de studie van J. Kamerbeek jr. over Van Deysse's Een bezoek*, p.199-206.
- Baudelaire et Maxime du Camp en 1855* in *Levende Talen* 1958, p.493-506.
- Van Deysse in Deventer* in *De Nieuwe Taalgids* 62, 1959, p.321-326.
- Studia litteraria Rheno-Traiectina etc.* in *Levende Talen* 1959, p.673-674 (boekbespreking).
- Strijdbaar non-conformisme* in *Forum der Letteren* 1, 1960, p.33-55.
- J.A. Rispen, Deventernaar* in *Overijssels Jaarboek voor Cultuur en Historie* 1960, p.100-109.
- Lodewijk van Deysse en Marcel Proust. Een proeve van vergelijkende literatuurbeschuwing* in *Levende Talen* 1960, p.631-658.
- Van Deysse's anticipaties* in *De Nieuwe Taalgids* 54, 1961, p.1-10.
- Philosophie und Atomgefahr* in *Duitse Kroniek* 13, 1961, p.63-67.
- Herman Meyer, Das Zitat in der Erzählkunst* in *Duitse Kroniek* 14, 1962, p.110-111 (boekbespreking).
- Une 'Intempestive' de Balzac* in *Neophilologus* 46, 1962, p.1-11.
- Vroege reacties op Balzac* in *De Nieuwe Taalgids* 55, 1962, p.147-152.
- D.A. de Graaf, Het leven van Allard Pierson* in *De Nieuwe Taalgids* 55, 1962, p.274-276 (boekbespreking).
- Two golden nails: Henry James - Sainte Beuve* in *Revue de Littérature Comparée* 36, 1962, p.447-451.
- Tenants et aboutissants de la notion 'couleur locale'*. Utrecht 1962.
- Creatieve wedijver. Vier opstellen*. Amsterdam 1962.
- Schrijvers in eigen spiegel* in *Levende Talen* 1962, p.256-257 (boekbespreking).
- Vijf gedichten van J.C. Bloem* in *Forum der Letteren* 4, 1963, p.176-190.
- Alphons Diepenbrock, Brieven en documenten 1* in *De Nieuwe Taalgids* 56, 1963, p.230-231 (boekbespreking).
- Lodewijk van Deysse, Gedenkschriften* in *De Nieuwe Taalgids* 56, 1963, p.231-233 (boekbespreking).
- Herman Meyer, Zarte Empirie* in *Forum der Letteren* 5, 1964, p.101-102 (boekbespreking).
- James Boyd, Goethe und Shakespeare* in *Germanistik* 5, 1964, p.236-237 (boekbespreking).
- Eppure* in *Merlyn* 2:3, 1964, p.54-61.
- Tussentijdse balans* in *Merlyn* 2:5, 1964, p.56-59.
- Geschiedenis en problematiek van het begrip 'tijdgeest'* in *Forum der Letteren* 5, 1964, p.191-215.
- R. Henrard, Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche* in *De Nieuwe Taalgids* 57, 1964, p.394-397 (boekbespreking).
- 'Style de décadence'* in *Revue de Littérature Comparée* 39, 1965, p. 268-286.
- Marie Ramondt* in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1964-1965, p.111-116.
- De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysse. Uitgegeven door H.W. van Tricht en Harry G.M. Prick* in *De Nieuwe Taalgids* 58, 1965, p.123-126 (boekbespreking).

- Kurt Müller-Vollmer, Towards a phenomenological theory of literature: A study of Wilhelm Dilthey's Poetik* in *Forum der Letteren* 6, 1965, p.100-104 (boekbespreking).
- Albert Verwey en het nieuwe classicisme*. Groningen 1966 (dissertatie Utrecht).
- Pierre Brachin, La littérature néerlandaise* in *Revue de Littérature Comparée* 40, 1966, p.479-481 (boekbespreking).
- De poëzie van J.C. Bloem in Europees perspectief*. Amsterdam 1967.
- Steeds gaat het vers een eigen weg*. Assen 1967 (inaugurale rede).
- Het begrip 'historische overgangperiode' kritisch bekeken* in *Forum der Letteren* 9, 1968, p.203-224.
- T.E. Hulme and German philosophy: Dilthey and Scheler* in *Comparative Literature* 21, 1969, p.193-212.
- Ranbemerkingen* in *Hefte. Zeitschrift für deutsche Sprache und Literatur* 1970, nr.6, p.24-28.
- Le titre de 'La condition humaine' dans sa perspective historique* in *Le Français Moderne. Revue de linguistique française* 38, 1970, p.440-446.
- Op zoek naar een definitie van het symbolisme* in *Levende Talen* 1970, p.767-777.
- Ulrich Profitlich, Der seelige Leser. Untersuchungen zur Dichtungstheorie Jean Pauls* in *Het Duitse Boek* 1, 1971, p.140-141 (boekbespreking).
- Le concept du lecteur idéal* in *Expression, Communication and Experience in Literature and Language. Proceedings of the XII Congress of the International Federation for Modern Languages and Literatures*, Cambridge 1972, p.188-190.
- Drei Hypostasen des Lesers in Dichter und Leser. Studien zur Literatur*, Groningen 1972, p.196-211.
- Sainte-Beuve et Baudelaire entre Velleius et Valéry* in *Études Baudelairiennes* III. *Hommage à W.T. Bandy*, Neuchâtel 1973, p.91-113.
- Johan Huizinga und Ernst Robert Curtius. Versuch einer vergleichenden Charakteristik* in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 88, 1973, p. 317-334; ook in *Johan Huizinga, 1872-1972. Papers delivered to the Johan Huizinga Conference*. Edited bij W.R.H. Koops, E.H. Kossmann and Gees van der Plaats. The Hague 1973, p.175-192.
- A link in the history of the term 'Renaissance'* in *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* 18, 1973, p.81-94.
- M.F. Fresco, De dichter Dèr Mouw en de klassieke oudheid* in *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 65, 1973, p.205-207 (boekbespreking).
- Notula over de term 'engagement'* in *Literatur und Engagement*, Nijmegen 1974, p.1-3.
- Vergleichende Deutung einer Epiphanie. Robert Müller - Marcel Proust* in *Wissen aus Erfahrungen. Werkbegriff und Interpretation heute. Festschrift für Herman Meyer zum 65. Geburtstag*, Tübingen 1976, p.682-693.
- Le concept du 'lecteur idéal'* in *Neophilologus* 1977, p.2-7.

Eindnoten:

- 1 *Herdenking van Jan Kamerbeek* in *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1977, p.206-212. Zie ook *Jan Kamerbeek jr.* in *Comparative poetics*, Amsterdam 1976, p.1-4.
- 2 In *De Tijd*, 20 mei 1967.
- 3 In *De Standaard*, 19 augustus 1977.

Jozef Leenen

Opgrimbie 18 mei 1891 - Sint-Truiden 29 juli 1976

Het is nu al meer dan twee jaar geleden dat mijn vriend Jef Leenen is overleden. Hij was geboren en is gestorven in Limburg, maar na zijn collegejaren heeft hij zijn gehele leven - op een paar jaren na tijdens de eerste wereldoorlog en een paar weken vóór zijn overlijden - buiten Limburg doorgebracht. Desondanks is hij steeds in hart en nieren een Limburger gebleven, gehecht aan zijn geboortegrond, zoals trouwens zijn belangrijkste wetenschappelijke geschriften over Limburgse taalproblemen bewijzen.

Hoewel ik Jef Leenen gedurende bijna een halve eeuw heb gekend, duizenden uren met hem heb gesleten en wij zovele jaren goed bevriend zijn geweest, geloof ik niet dat ik erin geslaagd ben zijn gemoed te doorgronden. Hij was niet alleen een verstokte vrijgezel, maar ook een doorgewinterde eenzaat, die bij hoge uitzondering iets van zijn gevoelens prijs gaf. Het is in Amsterdam, in het café van Hotel Polen, in de Kalverstraat, waar wij geregeld 's avonds, na de vergaderingen van de Nederlandse Woordenlijstcommissie, een laatste borrel dronken, dat hij mij een en ander over zijn jongemannenjaren vertelde. Hij was de enige die mij daarover iets kon meedelen, want zijn vroegere studiegenoten en zijn collega's van voor 1928 waren mij onbekend. Ook zijn enige zuster, Alice, kon mij niet helpen, want zij was elf jaar jonger en nog een kind toen hij zijn geboortedorp verliet. Zij was daarenboven steeds in Limburg blijven wonen.

Jef Leenen werd geboren in dat eenvoudig, landelijk Maaslands dorpje Opgrimbie, op de grens van klei- en zandstreek, dat bij de eeuwwisseling, naar zijn eigen zeggen, zowat zeshonderdvijftig inwoners telde. Zijn vader, August Leenen, die op 28 augustus 1864 in Sint-Truiden was geboren, was zich daar als twintigjarig onderwijzer komen vestigen. Zijn moeder, Augustine Vankan, op 31 oktober 1866 geboren, was een Maaslandse uit Rekem. Zijn grootvader van vaderszijde, Jozef Leenen, was drukker-uitgever te Sint-Truiden en stichtte er het weekblad *De Tram*. Jef Leenen vertelde mij eens dat hij ook het *Verzameld werk* van Pastoor Creten had uitgegeven. Dat dit veel zou hebben bijgedragen tot de roem van deze Limburgse(?) poëet zou ik durven betwijfelen, want ik heb zijn naam nergens kunnen ontdekken.

Jef ging eerst naar school bij zijn vader te Opgrimbie en vandaar, in

1903, naar het Sint-Jozefcollege te Hasselt, waar hij in 1909 zijn eindexamen in de humaniora en de gouden medaille behaalde. Jef Leenen liet zich in dat zelfde jaar aan de Leuvense Alma Mater inschrijven om er in de letteren en wijsbegeerte, sectie E: Germaanse filologie te studeren. Deze afdeling Germaanse filologie werd pas aan de Rijksuniversiteiten Gent en Luik in 1890 opgericht. In Leuven geschiedde dat drie jaar later. Tot de eerste ploeg professoren behoorden Philémon Colinet, C.F.P. Lecoutere en Willy Bang Kaup. In 1898 kwamen dr. Louis Scharpé een oud-student van Gent, in 1904 E.H. Jozef de Cock en in 1910 E.H. dr. Henry de Vocht deze kern aanvullen.

In 1913, een jaar dus voor de eerste wereldoorlog, verwierf Jef Leenen er de doctorstitel met een proefschrift over *Dialecten in Belgisch Limburg*. Een paar maanden later stond hij voor de klas.

Ik heb dikwijls met Jef Leenen over het Antwerps Atheneum van gedachten gewisseld omdat wij beiden daar onze leraarsloopbaan waren begonnen. Hij heeft mij ook verteld dat hij tijdens de oorlog 1914-1918 te Tongeren en te Hasselt leraar was geweest, waar van Luik in die jaren heeft hij nooit gerept. Hij staat nochtans vermeld als leraar Duits te Luik vanaf 1 december 1914 in het *Administratief jaarboek van het middelbaar onderwijs 1928*. Of is dat een vergissing? Zo vernam ik ook zeer toevallig, enkele maanden na zijn overlijden, van een Tongerse vriend, dat hij in 1918, bij de bevrijding van ons grondgebied, moeilijkheden had gehad met het Belgisch gerecht wegens zogenaamd activisme. Waarom heeft hij dat voor een vriend verzwegen? Daar was toch geen schande aan. De franskiljons van toen schoren ook reeds alle vlaamsgezinden over één kam: passivisten en activisten.

Na de oorlog werd hij weer in Wallonië aangesteld, eerst te Namen, dan te Charleroi en daarna te Luik. Vandaar kwam hij einde 1928, begin 1929 (?) naar het Gentse Atheneum, waar ik hem leerde kennen. Er heerste toen onder de Vlaamse leraars van dat Atheneum, dat heel wat jongere krachten telde, een uitstekende geest van verstandhouding. Allen waren vlaamsgezind en kwamen er voor uit. Zij keken met belangstelling en sympathie uit naar die nieuwe collega, die zij als een slachtoffer van de onverdraagzaamheid op taalgebied beschouwden. Jozef Leenen en zijn collega Camille Digneffe, insgelijks een Limburgse germanist, die een oud-strijder was en te Luik had gestudeerd, hadden het aangedurfd bij de begrafenis van een hunner leerlingen van het Koninklijk Atheneum te Luik een in het Nederlands gesteld naamkaartje in de schaal te leggen. Enkele Waalse collega's

beschouwden dat als een verregaande onbeschaamdheid en verwekten heel wat herrie in de school. Het ging zelfs zo ver dat de minister van Openbaar Onderwijs het raadzaam vond de twee Limburgers naar twee ten minste even belangrijke Vlaamse athenea te verplaatsen: Camille Digneffe naar Antwerpen, Jozef Leenen naar Gent.

Het scheen dat Gent, het stoere Gent, hem vrij onverschillig was en dat ook is gebleven, zoals alle andere steden waar ik met hem ooit vertoefde. Ook het platteland trok hem niet aan. De omstreken van Gent, de schildersdorpjes aan de Leie waren hem onbekend. Hij was een echt boekengeleerde met vaste gewoonten. Als hij niet op school was of op zijn kamer, kon men hem steeds in hetzelfde café aantreffen, waar hij na de maaltijden, bij het gebruiken van een kopje koffie, rustig zat te lezen en niets hem kon storen.

Op het atheneum echter heeft de kalme, rustige Leenen een gunstige invloed uitgeoefend wat de taal betreft, want hij had een grote belangstelling voor het correcte taalgebruik en hij behoorde toen tot de weinigen in Vlaanderen die een sierlijke taal spraken en schreven. Ook voor de spelling van het Nederlands had hij veel interesse; hij was eerste secretaris van de Zuidnederlandse Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Spelling tot 1954, het jaar waarin de *Woordenlijst van de Nederlandse taal* verscheen en de Vereniging werd ontbonden.

Na mijn aanstelling tot assistent aan de universiteit te Gent op 30 maart 1931, bleef ik enkele oud-collega's en vrienden, waaronder Jef Leenen en ons beider vriend, Rik Elias, die alle twee naast elkaar in de Wolfsteeg woonden, geregeld ontmoeten. Er schiet mij nu een voorval te binnen, dat gelukkig voor ons drieën goed is afgelopen, maar kenschetsend is voor de toen heersende mentaliteit in het Vlaamse land. Wij waren begin oktober 1930 naar de opening van de zolang verbeide vernederlandste universiteit te Gent gegaan. Toen de nieuwe rector, A. Vermeylen, zijn rede had geëindigd, speelde een vrij zwak kamerorkest de nationale hymne, die onmiddellijk overdonderd werd door een daverende Vlaamse Leeuw, gezongen door de meeste, staande aanwezigen, tot verbazing en misnoegen van de civiele en militaire autoriteiten. Toen de plechtigheid ten einde was, gingen wij met z'n drieën nog naar een stille herberg om daar nog wat over deze gebeurtenis van gedachten te wisselen. Onderweg ging ons een spontaan geïmproviseerde stoet voorbij. Een paar dagen later werden wij elk afzonderlijk bij de studieprefect geroepen en beschuldigd van een antivaderlandse houding door in een stoet te hebben meegelopen waarin anti-

Belgische liedjes werden gezongen en dito slogans werden geroepen. Hoewel wij hem alle drie verzekerden dat wij niet in die stoet meegelopen hadden en dat wij van dat zingen en roepen niets afwisten, vroeg hij aan de minister ons een blaam op te leggen. De minister was gelukkig een wijs man en zond hem onverrichter zake heen. Dat voorvalletje heeft echter onze vriendschap hechter gemaakt.

Jef Leenen was vóór 1930 - behalve een kort verblijf in Alkmaar, bij een oom, die daar, meen ik mij te herinneren, bij het spoor werkzaam was en met wiens dochter hij bijna verloofd was geraakt - nooit in het buitenland geweest. Dat jaar was echter een keerpunt in zijn levenswijze. Ik had met een paar oud-collega's classici en vroegere studiegenoten afgesproken om met hen naar Athene te gaan, waar een broer van een van hen in het huwelijk zou treden. De reis was al tot in de puntjes geregeld toen ik onverwachts verstek moest laten gaan. Ik vertelde dat aan Jef, die mij tot mijn grote verbazing vroeg of hij mijn plaats niet kon innemen. Zo vertrokken zij met z'n drieën naar Hellas. Hoe de onbereisde en tot dan toe reisschuwe Leenen het in zijn hoofd had gekregen die verre reis - want het was toen nog een verre tocht - te ondernemen, is mij nu nog een raadsel. Toen ik enkele weken later aan een van zijn reisgezellen vroeg hoe het was afgelopen, vernam ik dat Jef Leenen hen op de terugreis in Pompeji had verlaten om nog wat in Italië te blijven rondhangen. Het volgende jaar ging hij naar Engeland, weer samen met een paar vrienden. Van toen af schijnt het trekken hem te pakken hebben gekregen. Hij bezocht daarna, alleen, Denemarken en Zweden, Spanje en weer Italië. Uit een anekdote waarmee hij in het Bijblad van de Leuvensche Bijdragen van 1938 een boekbespreking inleidt, vernam ik dat hij ook Wenen en het Kunsthistorisch Museum had bezocht.

Leenen heeft na de tweede wereldoorlog ook Portugal een bezoek gebracht en is geregeld naar Spanje en Italië gegaan, na zijn pensionering zelfs meer dan eens per jaar. Hij zinspeelde daar terloops wel eens op, maar wat hij er gezien had, liet hij niet los. Over de steden waar hij vertoefd had en de musea, die hij toch zal bezocht hebben, heeft hij mij nooit iets verteld. Ook over literatuur hebben wij haast nooit gesproken, hoewel hij zeer veel Nederlandse belletrie las, vooral uit de vorige eeuw.

Jef Leenen was nooit lang in dezelfde stad gebleven, maar in Gent hield hij het tien jaar uit. Vandaar vertrok hij naar de hoofdstad om er in het Vlaamse Atheneum van de Eikstraat de Brabantse jeugd te onderwijzen, want de meeste leerlingen waren jongens uit Vlaams-Brabant. Brussel is

hem een veilige haven geworden, die hij slechts heeft verlaten om in de geboortestad van zijn vader en grootvader te gaan sterven. Geen twee jaar na zijn vertrek uit Gent kwam ik mij ook te Brussel vestigen en wij hebben elkaar sindsdien geregeld en veelvuldig ontmoet.

Jef Leenen behoorde, als dialectoloog, tot de kern van de Commissie voor Toponymie en Dialectologie, die in 1926 door minister Camille Huysmans was ingesteld. Wanneer hij precies werd benoemd staat nergens geboekt, maar in de Handelingen van de Commissie uit 1928 wordt hij reeds vermeld als corresponderend lid, wonende te Luik.

Toen in 1946 het hoofdbestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde een Zuidnederlandse afdeling oprichtte, waarvan Herman Teirlinck voorzitter werd en ik secretaris, verzocht het ons voorstellen te doen om het aantal Zuidnederlandse leden uit te breiden. Zuid-Nederland telde toen veertig leden. Wij stelden eenenveertig nieuwe voor, die allen werden aanvaard. Leenen behoorde tot die groep.¹

In 1949 verscheen de eerste aflevering van *Taal en Tongval*. Tijdschrift voor de Studie van de Nederlandse Volks- en Streektalen. De redactie bestond uit drie Nederlanders en vier Vlamingen: een Westvlaming, een Oostvlaming, een Brabander en een Limburger, Jef Leenen. Hij is lid van de redactie gebleven tot 1975.

Op 14 juni 1914 kwam de Vereeniging voor Beschaafde Nederlandsche Uitspraak te Antwerpen definitief tot stand. Jef Leenen was toen juist afgestudeerd en in de Handelingen van de Vereeniging (1:3, 15 juli 1914) staat hij onder de leden vermeld als dr. J. Leenen (Opgrimby). Twee weken later brak de oorlog uit en toen de wapenstilstand werd gesloten, verdween de vereniging om politieke redenen. Pas in 1932 zag een nieuwe vereniging het licht, weer te Antwerpen, en met plaatselijke afdelingen, onder meer te Gent. Jef Leenen was lid van die afdeling. Of Leenen te Brussel lid is gebleven heb ik hem nooit gevraagd, maar ik vermoed van niet. Na de bevrijding werd zij opgedoekt, nogmaals om politieke redenen.

In 1947, korte tijd dus nadat het Vermeylenfonds was opgericht, legde zijn voorzitter, Achilles Mussche, de twaalfde juli, op een studievergadering - waarop vertegenwoordigers van het Davidsfonds en van het Willemsfonds aanwezig waren - de basis van een nieuw lichaam, dat buiten alle politieke of filosofische bedoelingen in het Vlaamse land het spreken van de algemene omgangstaal zou bevorderen. Op 13 maart 1948 werd te Brussel het bestuur van de nieuwe organisatie, de derde van haar soort, onder de naam Vereniging voor Beschaafde Omgangstaal samengesteld,

met Jozef Leenen als ondervoorzitter. Op 1 maart 1951 verscheen het eerste nummer van haar tijdschrift *Nu Nog*, waarvan Leenen redactielid is gebleven tot aan zijn dood. De redactie heeft vijftientig jaar bij mij thuis te Bosvoorde vergaderd. De vergaderingen begonnen te acht uur's avonds en duurden tot na middernacht. Een ander redactielid bracht hem dan altijd met zijn auto naar huis, maar zij reden daarom niet altoos recht naar huis, want Jef was niet enkel een plakpleister, hij was ook een nachtraaf, zij het dan in de niet-ongunstige Zuidnederlandse betekenis. De laatste pint was steeds de stille getuige van een gesprek over taalproblemen.

In 1950 werd Jef Leenen lid van de Woordenlijstcommissie, ter vervanging van professor René Verdeyen, die einde oktober 1949 onverwachts overleden was. Dat was een welverdiende erkenning van zijn verdiensten op het gebied van de spelling. Einde 1965 werden wij beiden, na het overlijden van dr. H. de Vos, voorzitter en van dr. J. Verschueren s.J., lid, tegelijkertijd benoemd in de Belgische Bastaardwoordencommissie. Dat was weer een gelegenheid te meer om vele uren met elkaar door te brengen.

Toen in 1954, na de publikatie van de *Woordenlijst*, de gemengde Nederlands-Belgische Woordenlijstcommissie haar werkzaamheden had stopgezet, begon de Nederlandse Commissie met de spellingsaanpassing van de Nederlandse aardrijkskundige land- en waternamen. Ik heb met Jef Leenen die vele vergaderingen bijgewoond: hij kwam daar als Belgisch adviseur. Die vergaderingen hadden steeds plaats in Amsterdam en begonnen 's maandags om tien uur. Wij hebben nooit samen de heenreis ondernomen en als ik 's zondagsavonds in ons hotel aankwam, zat Jef al op mij te wachten om te gaan eten, niet in het hotel waar wij logeerden en waar de keuken nochtans goed was, maar steeds in hetzelfde restaurant, waar hij ook steeds hetzelfde menu gebruikte. Na ons maal liepen wij nog een paar grachten om en belandden dan geregeld in hetzelfde café, waar wij bleven zitten tot het sluitingsuur.

Professor Jan Goossens heeft in *Taal en Tongval* (jaargang 17, p.97-101) een zeer lovend *In memoriam* over zijn streekgenoot geschreven, waarin hij zijn wetenschappelijke verdiensten zeer goed belicht. Hij zegt om te besluiten: 'Voor mijn gevoel heeft Leenen in internationale dialectologische kringen niet de bekendheid genoten waar hij op grond van zijn scherp intellect, zijn gave tot synthese, de belangrijkheid van een aantal door hem behandelde onderwerpen en de kwaliteit van die behandeling recht op had. Dit lag wel gedeeltelijk aan de rustige en weinig ambitieuze

natuur van deze geleerde, die nochtans wist wat hij kon en ook het debat niet schuwde. Vermoedelijk speelt ook de taal een rol waarin hij al zijn studies op één na heeft gepubliceerd.' Dat laatste zal wel juist zijn, maar waarom heeft Leenen niet meer in een internationale taal, in casu in het Duits, gepubliceerd? Men kan zich nu ook afvragen waarom hij wel naar de Vlaamse filologencongressen ging, en, voor zover ik weet, niet naar de Nederlandse, waarom hij, die slechts belangstelling scheen te hebben voor taalproblemen, nooit een internationaal taalcongres heeft bijgewoond, zelfs niet het Derde Internationaal Congres voor Fonetische Wetenschappen, dat in 1938 toch te Gent plaats had.

Goossens schrijft dat hij het debat niet schuwde. Ik zou zelfs zeggen dat hij het zocht en er zich in vermeide. Een eenmaal ingenomen standpunt liet hij nooit los en hij verdedigde het tot het bittere eind. Dat blijkt duidelijk uit zijn bibliografie. Hij was echter een hoffelijk polemist, die noch met de pen noch met het woord de grenzen der wellevendheid heeft overschreden.

Hij was een gezonde, kloeke en taaie man, die in zijn blazen als leuze de woorden van Bruun aan Reynaert had mogen schrijven: 'Mate es tallen spele goet'. Jef Leenen heeft zeer lang, zelfs tot kort voor zijn overlijden, er veel jonger uitgezien dan hij was. Wel was hij trager in denken en spreken geworden, maar tot aan zijn dood is hij helder van geest gebleven. De dood heeft hem verrast terwijl hij van uit zijn ziekbed met zijn zuster sprak. Kan iemand zich een mooier dood wensen? Zijn zuster, een paar bloedverwanten en enkele vrienden hebben hem op 2 augustus 1976 in alle eenvoud te Sint-Truiden ten grave gedragen.

WILLEM PÉE

Voornaamste geschriften

Limburgsche en Brabantsche dialecten. Een proeve van synthetiseering. 1913 (met zes kaarten; dissertatie Leuven).

Dialecten in Belgisch Limburg in Limburgsche Bijdragen 13, 1915, p.147-164 (ook verschenen als afzonderlijke brochure: Hasselt, St.-Quintinus Drukkerij, 1916).

Letterkundige ontleding. Een hengelaar, Jac. van Looy in Limburgsche Bijdragen 16, 1919, p.63-73.

Onderzoek naar den oorsprong en de ontwikkeling van het Limburgsche tweegestaltige accent in Handelingen van het Vierde Vlaamsch Philologencongres gehouden te Mechelen in 1921. Brugge 1921, p.91-94.

Een werk over Zuidnederlandsche dialecten in Limburgsche Bijdragen 17, 1921, p.55-66.

De Kempen in Voor Iedereen 1, 1922-1923, p.149-151 (in samenwerking met anderen; ook verschenen onder de titel: Kempische dialecten).

Enige algemeene eischen te stellen aan een Nederlandsche spraakkunst voor Belgische scholen in

Handelingen van het Zesde Vlaamsch Philologencongres gehouden te Antwerpen in 1923. Gent, p.70-77.

Kempische dialecten in Steden en landschappen. 1: De Kempen. Antwerpen, De Sikkell, zonder jaar, p.75-77 (tweede druk 1924).

De Hollandsche expansie van uit Limburg gezien in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie II, 1928, p.159-170.

Albigenses = Beghini in Leuvensche Bijdragen 21:1, 1929, p.21-22.

Van 'Muis' naar 'Maus' in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie IV, 1930, p.165-215 (met twee kaarten; ook afzonderlijk verschenen te Gent, Boekhandel Artes, 1930).

De spelling van de plaatsnamen in het Belgiese spoorboek in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie VII, 1933, p.249-257 (ook verschenen in Mededeelingen uitgegeven door de Vlaamsche Toponymische Vereeniging te Leuven 10, 1934, p.1-6; met de voetnoot: overgedrukt, onder bekorting van de inleiding, en na wijziging van de spelling volgens de regeling-Marchant).

Die zonder zonde is... in Prisma 1, 1935, p.302-305.

De spellingkwestie en het kompromis-Marchant in Nieuw Vlaanderen 1:11, 1935, p.11.

De spellingkwestie. Nieuwe schermutselingen op het zuidelijk front in Nieuw Vlaanderen 2:4, 1936, p.9-10.

De dialectgeografie van oud en goud in het Limburgs-Rijnlandse gebied in de Handelingen van het Elfde Vlaams Philologencongres gehouden te Gent in 1932, 1936, p.94-96 (samenvatting).

Het Nederlands als wereldtaal in Wetenschap in Vlaanderen 2:8-9, 1937, p.116-121.

Franse taaluitzetting over Limburg in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie XII, 1938, p.149-167 (met een kaart).

De Noord- en Zuid-Nederlandsche Dialectbibliotheek in Wetenschap in Vlaanderen 4: 6, 1939, kol. 168-171.

Tussen oud, old en alt in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie XV, 1941, p.305-355 (met een kaart).

Vijftigjaar vereenvoudigingsaktie in Wetenschappelijke Tijdingen 6: 12, 1941, kol.297-305 (ook verschenen als brochure bij Vonksteen, Langemark).

Stijn Streuvels' nationale betekenis in Nieuw Vlaanderen 8:20, 1942, p.6.

De historische plaats van Felix Timmermans in Nieuw Vlaanderen 9: 12, 1943, p.6.

Theorie en praktijk van de straatnaamgeving in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie XVIII, 1944, p.147-202 (ook verschenen als Toponymica van het Instituut voor Vlaamsche Toponymie te Leuven 10, 1946; het laatste deel *Praktijk van de straatnaamgeving* is ook nog afzonderlijk verschenen: Tongeren, G. Michiels, 1945).

Luikse herkomst van de Limburgse knikker of 'huuf'? in Feestbundel H.J. van de Wijer II. Instituut voor Vlaamse Toponymie te Leuven, 1944, p.113-120.

Over straatnaamgeving in Mededeelingen van het Verbond voor Heemkunde 1, 1945, p. 23-26.

Limburgse klankgrenzen in Limburgse Dialectgrenzen. Bijdragen en Mededeelingen der Dialecten-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam IX, 1947, p.1-13 (met een kaartje).

- Is volksetymologie volkswetenschap?* in *Taal en Tongval* 1 : 2, 1949, p.49-58.
- De kunst van kort te zijn* in *Revue des Langues Vivantes - Tijdschrift voor Levende Talen* 16: 1, 1950, p.71-73.
- De Limburgse taalgouw in het Nederlandse taalland* in *Album prof. dr. L. Grootaers*. Leuven 1950, p.53-61.
- Folklore en volkskunde* in *Wetenschappelijke Tijdingen* 10:5, 1950, kol.157-159.
- Isidoor Teirlinck* in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* xxv, 1951, p.259-267.
- Schalie en schalij* in *Taal en Tongval* 3:1, 1951, p.34-35.
- Taal of tongval?* in *Taal en Tongval* 3: 2, 1951, p.49-66.
- Af te schrijven hoofd-relicten* in *Taal en Tongval* 3: 3-4, 1951, p.128-129.
- De jeugd moet voorgaan* in *Nu Nog*. Orgaan van de Vereniging voor Beschaafde Omgangstaal 1:1, 1951, p.27-34 (herdrukt in *Nu Nog* 24:5, 1976, p.117-120 en 24:6, 1976, p.135-136, na zijn overlijden).
- Die 'Rheinische Akzentuierung' in Limburg* in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, Festschrift Theodor Frings II, 1952, p.390-398.
- De taalAtlas van het blad gelezen* in *Taal en Tongval* 4:1, 1952, p.32-39.
- Een kwarteeuw wetenschappelijk onderzoek in België: De Nederlandse dialectstudie* in *Taal en Tongval* 4: 3, 1952, p.97-100.
- De TaalAtlas van Noord- en Zuid-Nederland* in *Wetenschappelijke Tijdingen* 12:10, 1952, kol.369-375.
- De intervokalische d in een Oostlimburgs dialect* in *Taal en Tongval* 5 : 2-3, 1953, p.58-70.
- Latijnse woorden in het Nederlands* in *Nu Nog* 1: 4, 1953, p.1-3.
- Een Limburgse en Nederlandse uitspraakregel* in *Taal en Tongval* 6:1, 1954, p.1-24.
- Teuthonista-overleefsels in Limburg* in *Taal en Tongval* 6:2, 1954, p.116-118.
- Griekse woorden in het Nederlands* in *Nu Nog* 2: 1, 1954, p.2-4.
- Vreemde woorden in het Nederlands* in *Nu Nog* 2: 2, 1954, p.1-3.
- De nieuwe Woordenlijst* in *Wetenschappelijke Tijdingen* 14:8, 1954, kol.289-296.
- Rechts- of linksgerichte taalontwikkeling* in *Revue des Langues Vivantes - Tijdschrift voor Levende Talen* 21:2, 1955, p.117-123.
- De oorsprong van de 'Limburgse en Nederlandse uitspraakregel'* in *Taal en Tongval* 8:2, 1955, p.58-66.
- De toestand van het Nederlands in België* in *Verzorgd Nederlands*. Genootschap Onze Taal, 1956, p.33-44.
- Een Belgische afwijking in de schrijfwijze van de geslachtsnamen met een 'aanloop'* in *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven* 32:2-3, 1956, p.65-76.
- Taal en Verkeer* in *Nu Nog... meer dan ooit*. Een bundel bijdragen ter bevordering van het goede Nederlands in het Departement van Verkeerswezen. 1956, p.46-48.
- Een oud-Maaseiker gedicht* in *Taal en Tongval* 8: 3-4, 1956, p.149.
- In memoriam L. Grootaers* in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* xxxi, 1957, p.27-35.
- De schrijfwijze van de aanlopen de en van in geslachtsnamen* in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* xxxi, 1957, p.277-326.
- Onze taalziekte en haar genezing* in *Nu Nog... meer dan ooit*. Een tweede bundel bijdragen ter bevordering van het goede Nederlands in het Departement van Verkeerswezen. 1958, p.43-56.

De Zuidnederlandse woorden in de Woordenlijst in *Revue des Langues Vivantes - Tijdschrift voor Levende Talen* 24:2, 1958, p.177-180.

Liaison in het Frans en in het Nederlands in *Album E. Blancquaert*. 1958, p.43-53.

Aaneenschrijven van zekere straatnamen in *Nu Nog* 6:1, 1958, p.3-6.

De verbindings-s in straatnamen in *Nu Nog* 6:3, 1958, p.52-54.

Taalwetenschap en taalpraktijk in *Taal en Tongval* 11:1-2, 1959, p.41-47.

Tienen op de taalkaart in *De Brabantse Folklore* 142, 1959, p.164-170.

Nog: de heftige herfst... in *Taal en Tongval* (Bijdragen dr. P.J. Meertens) 11:3-4, 1959, p.194-199.

Aesopus of Aisopos? in *Wetenschappelijke Tijdingen* 19:9, 1959, kol.389-394.

De schrijfwijze van de aanlopen de en van in geslachtsnamen in *Anthroponymica* XI, 1959, VIII, 69pp. (geheel om- en bijgewerkte nieuwe druk van *Een Belgische afwijking in de schrijfwijze van de geslachtsnamen met een aanloop*, 1956 en licht gewijzigde herdruk van *De schrijfwijze van de aanlopen de en van in geslachtsnamen*, 1957).

Uitspraakspokkels in *Nu Nog* 8:5, 1960, p.117-119; 8:6, 1960, p.137-139.

Aardrijkskundige straatnamen in *Eigen Schoon en De Brabander* 43:9-10, 1960, p.305-306.

Spellingsplinters in *Nu Nog* 9:1, 1961, p.4-7; 9:4, 1961, p.90-93.

Nog het snobisme in onze A.-B.-uitspraak in *Nu Nog* 9:3, 1961, p.49-51.

Nog steeds ongehoorde n's in *Nu Nog* 9:3, 1961, p.65-66.

De Nederlandse taal in Vlaanderen in *Wetenschappelijke Tijdingen* 21:7, 1961, kol. 297-300.

Spraakunst- en andere vragen in *Nu Nog* 9:6, 1961, p.135-137.

Toneeltaal in *Taal en Tongval* 14:1, 1962, p.1-3.

Het goed recht van taalbemoeiing in *Nu Nog* 10:1, 1962, p.2-12.

Aaneenschrijven van straatnamen in *Wetenschappelijke Tijdingen* 22:6, 1962, kol.261-269.

Waarom 'Kempens'? in *Wetenschappelijke Tijdingen* 22:7, 1962, kol.301-304.

Aaneenschrijven van straatnamen in *Wetenschappelijke Tijdingen* 23:5, 1963, kol.235-238.

Het historisch recht van 'Kempens' in *Taal en Tongval* 15:1-2, 1963, p.58-62.

De Kempense kwestie in *Nu Nog* 11:1, 1963, p.1-3.

Nog: de Kempense kwestie in *Nu Nog* 11:4, 1963, p.90-91.

Steeds: de inwoners van Kortrijk in *Nu Nog* 11:5, 1963, p.104-105.

Rijkstechnischeschool in *Nu Nog* 11:5, 1963, p.106-107.

Stoottoon en apo- of syncope in *Taal en Tongval* (E. Blancquaert-nummer) 16: 2-3, 1964, p.131-133.

Driekantig verweer in *Wetenschappelijke Tijdingen* 24:6, 1964-1965, kol.318-322.

De ware betekenis van de Uerdinger lijn in *Niederrheinisches Jahrbuch* 8, 1965, p.124-128.

Vreemde woorden op zijn Nederlands uitgesproken in *Nu Nog* 13: 1, 1965, p.1-4; 13:2, 1965, p.25-27; 13: 5, 1965, p.97-101; 14:4, 1966, p.75-80; 22: 1, 1974, p.1-4; 22: 3-4, 1974, p.59-61.

Clankrijkdom van de Limburgse tongval in *Taal en Tongval* 18:1-2, 1966, p.19-26.

Taalgevoel in *Nu Nog* 14: 1, 1966, p.12-13.

Het hijkoespook verjaagd in *Nu Nog* 16:1, 1968, p. 5-7; 16: 5, 1968, p.101-102.

Etymologie en toerisme in *Brabant* 2, 1968, p.21-24.

Uitspraakspokkels - spellingsplinters in *Nu Nog* 16: 2, 1968, p.40-43.

Uitspraakspokkels in *Nu Nog* 16: 4, 1968, p.87-88.

- Spelling-, uitspraak- en spraakkunstallegaartje* in Nu Nog 17:1, 1969, p.15-17.
De enigste mogelijkheid? in Nu Nog 17: 2, 1969, p.41-42 (ook opgenomen in Onze Taal 38: 8, 1969, p.50).
Taaluit- en instraling in Nu Nog 17: 3, 1969, p.56.
Mislukte overplantingen in Nu Nog 17:5, 1969, p.107-109.
Bij: Mislukte overplantingen in Nu Nog 17: 6, 1969, p.124-126.
Ver(zuid)brabantsing van (Belgisch) Limburgs Nederlands in Taal en Tongval 21: 3-4, 1969, p.186-189; 22: 3-4, 1970, p.118-123.
Aardrijkskundige eigennamen in een Maaslands dorpsdialect in Naamkunde 1: 2-4, 1969, p. 238-244; 4: 1-2, 1972, p. 84-87.
De kunst van kort te zijn in Nu Nog 18: 4, 1970, p.73-76.
Het hijkoespook verschenen in Nu Nog 19: 1, 1971, p.4.
Verloren gemopper in Nu Nog 19: 1, 1971, p.5.
De ware Machiavelli in Nu Nog 19: 6, 1971, p.124-126.
Het ontstaan en de groei van de VBO in Nu Nog 20:1, 1972, p.4-5.
De ware Machiavelli in Nu Nog 20: 1, 1972, p.14-15.
Noten bij noten: proeven van voortgezette uitlegkunde in Album Willem Pée. 1973, p.249-254.
Hulde aan een voortrekker: Eugène de Bock in Nu Nog (Huldenummer E. de Bock) 22:2-3, 1974, p.39-40.
Klankverdringing en stembegunstiging in de Limburgse tongval in Spel van zinnen. Album A. van Loey. 1975, p.189-193.
Panorama van de Limburgse tongval in Taal en Tongval (Dr. Jo Daan-nummer) 27: 1-3, 1975, p.57-62.
'Handelend voorwerp', verkeerde benaming in Wetenschappelijke Tijdingen 35: 2, 1976, kol.125-128.
 Voorts schreef hij nog boekbesprekingen in het Bijblad van de Leuven(s)ch) Bijdragen, in Revue des Langues Vivantes-Tijdschrift voor Levende Talen onder de titel *Nederlandse taalkunde* en een boekbespreking in Dietse Warande en Belfort. Voornaamste literatuur over dr. J. Leenen
 Willem Pée, *Dr. Jef Leenen 1891-1961* in Taal en Tongval 13:2-3, 1961, p.49-55.
 Willem Pée, *Dr. Jozef Leenen 1891-1971* in Taal en Tongval 23: 2-3, 1971, p.61-63.
 H. Draye, *Dr. Jozef Leenen* in Naamkunde 3:1-4, 1971, p.208-209.
 Willem Pée, *In memoriam dr. Jozef Leenen* in Nu Nog 24: 5, 1976, p.98-101.
 J. Goossens, *Jozef Leenen†* in Taal en Tongval 28:3-4, 1976, p.97-101.
 A. Stevens, *In memoriam Jozef Leenen (1891-1976)* in Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie 50, 1976, p.27-30.

Eindnoten:

- 1 De *Naamlijst der leden van de Maatschappij*, afgesloten op 1 juni 1950, vermeldt veertig Belgische leden van voor 1947, eenenveertig voor 1947 en tweeëntwintig in 1949. Naast de naam van kan. dr. R. Lemaire, uit Leuven staat geen jaartal. In mijn levensbericht van Gaston Marcel Vande Veegaete in het Jaarboek 1970-1971 heb ik op p. 171 achtendertig Belgische leden van voor 1947 en zevenendertig in 1947 vermeld. Dat moet dus een vergissing zijn.

Gerrit Abraham van Poelje

Naaldwijk 31 januari 1884 - 's-Gravenhage 7 september 1976

Op 31 januari 1959, zijn vijfenzeventigste verjaardag, treedt Van Poelje terug als lid van de Raad van State. In 1961 al verschijnt zijn *Sexaginta anni*, een boek, dat hij blijkens de inleiding niet als een autobiografie beschouwd wil zien en dat het, in strikte zin, ook niet is. Maar met de ondertitel ervan kan degene, die over hem een levensbericht heeft te schrijven, goed uit de voeten: *Een mensenleven in openbare dienst*.

In openbare dienst: neemt men deze woorden ruim, dan karakteriseren ze Van Poeljes vaak verbijsterende activiteit voortreffelijk.

In het kader van dit 'bericht' valt aan een volledige opsomming van zijn werkzaamheden niet te denken. De 'semi-openbare dienst' zal ik, wat Van Poeljes aandeel daarin betreft, alleen exempli gratia vermelden. Zijn zuiver ambtelijk leven in openbare dienst laat zich (maar dan nog slechts als *historia externa*) hier wel nagenoeg volledig in kaart brengen.

Daarvoor dient zich allereerst de gemeente Naaldwijk aan, waar hij in 1903 - eigenlijk volmaakt toevalligerwijze om als noodhulp enige tijd in te springen - als 'tijdelijk werkzaam' het gemeentehuis binnengaat. De noodhulp wordt blijvend. Na het van 'tweede ambtenaar' tot 'eerste ambtenaar' te hebben gebracht, vertrekt hij in 1913 naar Den Haag, waar hij commies ten stadhuize is geworden. In 1916 vinden wij hem in Den Helder als gemeentesecretaris. In 1919 is hij, in de rang van referendaris, terug in het Haagse stadhuis, waar hij een jaar later belast wordt met de leiding van de afdeling Onderwijs. In 1933 wordt hij directeur-generaal van het Onderwijs, tevens fungerend als secretaris-generaal van het - toenmalige - departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In augustus 1940 wordt hij door de bezetter gevangen genomen, afgevoerd naar het concentratiekamp Buchenwald en vervolgens geïnterneerd in Merseburg. In 1941 ontslagen uit zijn functie en daarna vrijgelaten woont hij nog korte tijd weer in Den Haag, maar als de Duitsers zijn huis gaan slopen, vertrekt hij naar Garderen en vervolgens naar Reeuwijk, waar hij een zomerhuisje heeft.

Hij is dan ambteloos, maar zeker niet inactief. In zijn genoemde boek gaat hij aan die periode vrijwel stilzwijgend voorbij en wel omdat dit niet zou passen in de opzet van het boek. Zo vernemen wij niets over de mislukte poging om op verzoek van de regering te Londen over te steken

naar het bevrijde Zuiden en ook niets over zijn contacten met het zogenaamde College van Vertrouwensmannen, dat bestemd was om in de periode tussen het vertrek van de bezetters en de komst van de regering het regeringsgezag waar te nemen. In een tijdschriftartikel karakteriseerde hij de activiteiten van dit College als 'het spoor in het drijfzand'.

Geheel uit de openbaarheid verdwijnen doet hij echter ook dan niet. Dat zou te weinig met zijn aard hebben gestrookt. Hij blijft die openbaarheid zoeken om van zijn inzichten, voor zover de omstandigheden van die periode dat toelieten, te getuigen. Onthand, door gemis aan documentatie in de plaatsen waar hij toen leefde, voelt hij zich wel. Op 25 september 1943 bezoekt hij de jaarvergadering van de Vereniging voor Administratief Recht, waar beraadslaagd wordt over het onderwerp 'publiekrechtelijke overeenkomsten'. Van Poelje begint zijn bijdrage aan de gedachtenwisseling met de in citaatvorm geklede uitroep: 'Aan Babels wateren gezeten denk ik aan Sion en verteer'. Nòg herinner ik mij, met hoeveel gloed en drang hij die woorden uitsprak. Ik onderging het als indrukwekkend, maar ontkwam - zelfs in het meer emotionele klimaat van de oorlogsjaren - toch niet aan de indruk dat een hang naar retoriek en pathos zijn wijze van spreken mee had beïnvloed. Als hij daarna op de preadviezen zakelijkingaat, stelt hij zich, wat de grondslagen ervan betreft, afwijzend op.

Ik vermeld deze ogenschijnlijk weinig belangrijke details, omdat zij mij voor de 'habitus' van Van Poelje mede tekenend lijken. De combinatie van retorische pathos en non-conformisme heeft bij het stijgen der jaren in toenemende mate de overdracht van zijn veelal oorspronkelijke en steeds opmerkelijke opvattingen gekenmerkt. Hij heeft daardoor soms meer, maar dikwijls ook minder instemming gevonden dan bij een rustiger, concilianter, vooral minder op zichzelf betrokken houding het geval zou zijn geweest.

Mijn kroniek, even onderbroken, thans vervolgende vermeld ik, dat hij bij de bevrijding weer optreedt als secretaris-generaal, doch in die onzekere en door gevechten om de macht op elk niveau gekenmerkte periode slechts voor een paar maanden. In augustus 1945 wordt hij lid van de Raad van State, hetgeen hij nog dertien en een half jaar zal zijn.

Een indrukwekkende carrière dus, die formeel beloond wordt met vele binnen- en buitenlandse onderscheidingen, erelidmaatschappen en erevoorzitterschappen en het ereburgerschap van zijn woonplaats Den Haag. De breedheid echter van zijn 'mensenleven in openbare dienst' is daarmee zeker nog niet geschetst.

Boekstaving verdient allereerst het feit, dat hij in 1928 wordt geroepen tot de nieuwe en in Nederland voor de eerste maal ingestelde buitengewone leerstoel in de bestuurswetenschappen aan de toenmalige Handels Hoogeschool te Rotterdam, voorgangster van de huidige Erasmusuniversiteit. Hij zal de daaraan verbonden werkzaamheden blijven verrichten tot zijn benoeming tot directeur-generaal ten departemente voortzetting ervan onmogelijk maakt.

Ik vermeld verder zijn voorzitter-, lidmaat- en secretarisschap van tal van commissies, waaronder verschillende staatscommissies. Zo wordt hij in 1920 lid van de staatscommissie, die over de salariëring van het gemeentepersoneel heeft te adviseren; in 1926 secretaris van de staatscommissie ter voorbereiding van de uitvoering van de Bioscoopwet; in 1948 voorzitter van de naar de West uitgezonden commissie, die de ietwat verhullende naam krijgt van de Commissie Aruba-Curaçao en waarin het gaat om voorstellen inzake het verlangen van Aruba om 'bij de instelling van een nieuwe rechtsorde door het Koninkrijk aan dat eiland een afzonderlijke status' te verlenen; in 1950 voorzitter van de Nederlandse commissie, belast met het ontwerpen van een Beneluxverdrag; voorts voorzitter van de staatscommissie voor de herziening van de pensioenwetgeving. En in deze, maar nog vele andere gezelschappen speelt hij allerminst een lijdelijke rol. Integendeel: hij suggereert, ontwerpt en dirigeert.

Zijn activiteiten liggen verder op terreinen als: de volkshuisvesting, de ruimtelijke ordening (toen nog stedenbouw), de natuurbescherming en de jeugdzorg. Hij houdt zich ook bezig met de belangen van de padvindsters en is op verschillende tijdstippen prominent in de Nederlandse Jeugdherberg Centrale. Hij stimuleert direct na het einde van de oorlog de (her)oprichting van het Instituut voor Bestuurswetenschappen en fungeert jarenlang als voorzitter ervan. Tot zijn dood toe is hij voorzitter van de Stichting Max Cohenfonds, die zich bezig houdt met het verstrekken van geldelijke studiehulp. Aparte vermelding verdient nog veel werk in internationaal verband, met name voor het te Brussel gevestigde Institut International des Sciences Administratives; bij deze instelling is hij vele jaren Nederlands regeringsvertegenwoordiger en een der vice-presidenten.

Bij het voorgaande gaat het slechts om een greep. Geen volstrekt losse greep echter, omdat uit de opsomming blijkt hoe veelzijdig ook deze arbeid is.

Bij dit alles kwam zijn publicistische arbeid nog niet eens ter sprake; werkzaamheid waaraan hij het lidmaatschap van de Maatschappij der

Nederlandse Letterkunde in de eerste plaats te danken heeft. Hij redigeert niet alleen tijdschriften en boekenseries, maar scheidt ook zelf een omvangrijk oeuvre. Hij publiceert boeken, brochures, preadviezen, artikelen, kronieken, boekbesprekingen en - voor beperkte verspreiding in zijn vriendenkring - ook een verzenbundel. Toont hij zich in deze laatste geen heerlijk dichter, een talentvol dichterlijk heer treedt er wel uit te voorschijn - en dat in een vakblad voor ambtenaren (de bundel bevat een verzameling van hetgeen hij eerder in dat blad publiceerde). Hieruit valt te verklaren, dat hij alleen naar aanleiding van bestuurlijke gebeurlijkheden of persoonlijke relaties op bestuurlijk gebied 'naar de lier grijpt'.

Van deze publikaties verdienen hier zeker vermelding: het proefschrift uit 1914, waarin een voor die tijd nieuwe en realistische visie op de taak van de gemeenteraad wordt gegeven; een in Nederland eerste poging tot samenvattende behandeling van het administratieve recht; de studie over het als 'osmose' aangeduide verschijnsel, dat de technieken van openbaar bestuur en particulier beheer elkaar steeds meer naderen; de studies, waarin wordt gepleit voor uitbreiding van de culturele taak van de overheid en speciaal van de gemeenten; een boekje, waardoor het vak 'bestuurskunde' in Nederland wordt geïntroduceerd en - speciaal voor het levensbericht in dit verband - de rede *Persoonlijke onpersoonlijkheid*, gehouden voor de Maatschappij en handelende over het ambtelijke taalgebruik.

Van zijn redacteurschappen verdienen een tweetal in het bijzonder te worden genoemd: in de twintiger jaren dat van het Weekblad voor de Nederlandse Bond van Gemeente-ambtenaren, waarin op uiterst levendige en strijdvaardige wijze het gevecht voor de toen nog dikwijls verdrukte ambtenarenbelangen werd ingezet; en na 1945 dat van het maandblad Bestuurswetenschappen, het eerste en gedurende vele jaren enige wetenschappelijke forum, waarin de bestuurswetenschappen op brede en ook internationaal georiënteerde wijze werden behandeld. De stijl van haast al deze publikaties getuigt van een grote belezenheid, niet alleen op vakgebied, maar ook op literair terrein. Dit laatste komt dikwijls tot uiting in zijdelingse beschouwingen en citaten, die het betoog dikwijls niet systematischer, maar wel boeiender maken. Al dit werk is, naar de stoffelijke vorm, teruggekeerd naar het beginpunt: door de goede zorgen van de archivaris J.G. de Ridder kan het vrijwel complete werk geraadpleegd worden in het gemeentearchief van Naaldwijk.

Wie dit alles (en - ik herhaal - nog veel meer) op de noemer van 'werk in het algemeen belang' brengt, heeft daarin stellig gelijk. Hij moet zich

dan echter wel bewust zijn, dat hij daarmee niet - althans niet in de gedachtengang van Van Poelje zelf - een synoniem van een 'mensenleven in openbare dienst' heeft gegeven. Want (als ik Van Poelje in dit opzicht goed doorschouw) ziet hij in al zijn werk rechtstreeks dan wel zijdelings de openbare dienst betrokken. Of misschien beter uitgedrukt: *het openbaar bestuur*.

Een mensenleven lang dient hij de wetenschap en de praktijk van het openbaar bestuur, aan welke terminologie hij een heel brede betekenis toekent. In die wetenschap en praktijk speelt, naar zijn inzicht, het bestuurs*recht* een ponderante, maar stellig geen exclusieve rol. Het openbaar bestuur en dus ook de wetenschap ervan, omvat veel meer. Men moet het zijns inziens benaderen als een uit vele componenten opgebouwde eenheid. Alleen zo'n benadering kan voeren tot een wetenschapsbeoefening die minstens gelijke tred houdt met, maar liever leiding geeft aan een steeds sterker evoluerend bestuur in een steeds complexer maatschappij.

Hij ziet daarbij breed, vèr buiten de grenzen van het land en vaak ook visionair. Als hij in 1959 de aanwezigen op de in Brussel gehouden 'journées administratives' toespreekt, geeft hij de uitgestrektheid aan van het onderwerp der beraadslaging: bestuur door commissies.

Hij zegt als medeorganisator van het congres, dat hij zich de noodzaak van onderwerpsbeperking heeft gerealiseerd, maar dat ook met inachtneming van eng getrokken grenzen het vraagstuk niet ten volle aan de orde zal kunnen komen. Letterlijk vervolgt hij dan: 'Wij hebben de primaire, economische, sociologische beschouwingen; wij hebben ook de bestuurlijke beschouwingen, maar wij geven er ons volkomen rekenschap van dat hierachter ook nog ligt het hele oecologisch, biologisch probleem van de groepsvorming als oecologisch verschijnsel, niet alleen in de planten- en dierenwereld, maar ook in de mensenwereld'.

Een mensenleven in openbare dienst: het is of het daarbij voor Van Poelje gaat om een niet eindigend 'spel zonder grenzen'.

Tot dusver heb ik mijn relaas bewust gesteld in de tegenwoordige tijd. Naar mijn mening heeft daardoor de rusteloze activiteit van dit lange mensenleven het best gestalte gekregen.

Nu ik mij zet tot een verklaring van deze niet te stuiten dadendrang kan ik echter gevoeglijk de verleden tijd gebruiken.

Toen Van Poelje in 1903 secretarie-ambtenaar werd van de gemeente Naaldwijk, was dat niet het bereiken van een ideaal, maar noodzaak. Als

zoon van het hoofd van de openbare lagere school te Naaldwijk leek - de omstandigheden van die studiebeurzenloze tijd in aanmerking genomen - een onderwijzersbaan in het verschiep te liggen. Op 1 mei 1902 behaalde hij dan ook de onderwijzersakte. Maar (aldus *Sexaginta anni*) het stond wel vast, dat zijn 'spraakgebrek' een loopbaan bij het onderwijs in de weg zou staan. Hij begon op eigen gelegenheid aan een omvangrijk en intensief studieprogramma, deed staatsexamen en vergelijkend examen voor klerk aan de provinciale griffie en bleef uitzien naar een mogelijkheid om voor zich zelf te zorgen. Die mogelijkheid kwam in de eerste dagen van januari 1903: zijn entree ter gemeentesecretarie van Naaldwijk.

Zijn 'spraakgebrek'. In *De geschiedenis van mijn jeugd*, in november 1940 opgeschreven voor zijn kinderen, was hij daarover mededeelzamer dan hij in een officiële boekuitgave wilde zijn. Van Poelje werd geboren met een gespleten verhemelte en bovenlip. De lip werd gehecht, maar het inwendige gebrek bleef bestaan. Het begin van zijn leven is daardoor 'een klein drama' geweest. In die tijd is zijn 'neiging tot eenzelligheid' zich gaan ontwikkelen.

Maar wat zich (en gelukkigerwijs) ook ontwikkelde was wat ik als amateur-psycholoog zou willen noemen: de tot zijn laatste levensjaar voortdurende drang tot compensatie van dat gebrek. Hij stond achter wat de mogelijkheden tot mondelinge presentatie betrof, maar hij kon uitblinken in de manifestaties van zijn uitzonderlijk verstand en zijn grote wilskracht.

Doch dan moest allereerst het uiterste gedaan worden om zijn ernstige onverstaanbaarheid te overwinnen. Ik citeer uit *De geschiedenis van mijn jeugd*: 'Eerst in de laatste periode van mijn normaalschoolleven ben ik erin geslaagd, mijn eigen fouten ongeveer te hooren. En van toen af ben ik vrij gaan oefenen op mijn eenzame wandelingen, niet alleen à la Demosthenes aan het strand, maar overal waar zich de gelegenheid voordeed, om duidelijk te spreken, de klanken zoveel mogelijk voor in de mond te doen ontstaan, het nasale bijgeluid voor zoover dat bereikbaar was te vermijden'.

En nu de compensatie van dat nooit geheel overwonnen gebrek.

Op 27 mei 1904 slaagde hij voor het diploma van de Nederlandse Vereniging voor Gemeentebelangen; op 23 december 1904 voor de akte staatsinrichting MO; op 3 augustus 1910 voor het staatsexamen; op 7 juni 1911 was hij kandidaat in de rechten; op 24 mei 1913 meester in de rechten; op 23 januari 1914 doctor (proefschrift *Hedendaagsch gemeenterecht*).

Men lette op de data. De neiging tot compensatie, tot uiting komende in een vast voornemen om vóór het dertigste levensjaar gepromoveerd te

zijn, krijgt dan bijna iets van een bezetenheid tot openbaring van zijn kunnen.

Wat van dat alles na zijn dood resteert bij degenen, die aan zijn persoonlijk leven geen deel hebben gehad, is zijn omvangrijke hoeveelheid publikaties, op de gebieden, die ik hierboven reeds heb aangegeven.

Het is geen afgerond geheel geworden, hoe waardevol zijn geschriften ook zijn en nog lang zullen blijven. Wie zou zeggen, dat Van Poelje - als hij zijn leven volledig aan de wetenschap had gewijd - wèl tot een afronding zou zijn gekomen, gaat van een onmogelijke veronderstelling uit. Hij was geen man voor zo'n isolement en nog minder voor een zorgvuldig uitgewerkte systematiek. Hij wilde besturen, activeren, organiseren; èn hij wilde de wetenschap vooruitbrengen en uitbreiden of wel - met een moderne term - 'grensverleggend' werkzaam zijn. De combinatie van dit alles moest wel meer leiden tot diversiteit en het geven van impulsen dan tot eenheid en het volledig uitwerken van stelsels. Men moet hierbij ook bedenken, dat bijna de helft van de geschriften tot stand is gekomen op een leeftijd, waarop de meesten de pen al neergelegd hebben. De tachtigjarige schreef nog een omvangrijk 'vervolg' op zijn dissertatie. Het verlies aan controle dat de ouderdom onherroepelijk - ook bij hem - met zich meebrengt, is in de allerlaatste periode onmiskenbaar aanwezig. Het ligt echter voor de hand, die laatste vruchten niet als maatstaf voor het hele oeuvre te nemen.

Maar daar komt iets bij, dat geheel buiten zijn aard en de complexiteit van zijn levensomstandigheden om gaat.

In 1957 (hij was toen drieënzeventig jaar) publiceerde hij als tijdschriftartikel *Het einddoel van alle openbaar bestuur*. Hij ving zijn beschouwing aldus aan: 'Als wij ons afvragen, wat de wetenschap van het openbaar bestuur is en waartoe zij dient, hebben wij maar al te dikwijls het gevoel dat 'the black girl in her search for God' moet hebben gehad, toen zij in haar wereld rondging en tot een ieder, die zij ontmoette, dezelfde vraag richtte'. Ongeveer aan het slot schreef hij dat een algemene theorie van public administration vooralsnog niet denkbaar was.

Zo is het, naar mijn bescheiden mening als puur jurist, nog. Tot het onmogelijke is niemand gehouden. Dat was ook Van Poelje niet, hoezeer hij dikwijls tot de uiterste grens van het mogelijke is gegaan.

De Vereniging voor Bestuurskunde heeft in 1977 een G.A. van Poelje-prijs voor bestuurswetenschappelijke publikaties ingesteld, welke prijs jaarlijks zal worden toegekend.

Een alleszins begrijpelijke hommage aan een man van uitzonderlijke betekenis voor de wetenschap van het openbaar bestuur. Maar méér dan in die prijs zal zijn naam voortleven in zijn eigen publikaties.

Enkele maanden vóór zijn dood zag ik hem in de Korte Poten in Den Haag. Het was bepaald nog geen strompelen wat hij deed. Eerder het schuifelen van een zeer oude man. Schijnbaar doelloos ging hij van winkeletalage tot winkeletalage. Ik heb hem niet aangesproken. Zijn doofheid maakte hem toen praktisch onbereikbaar. Maar ik heb hem wel op enige afstand gadeslagen. Ik dacht: zou hij nu maar wat zinloos lopen, omtobbende met de versregel van Bloem: 'Vorbij, vorbei, o en voorgoed vorbei'?

Die gedachte heb ik later aan zijn zoon voorgelegd. Hij meende, dat ik had misgetast. Zijn vader had met Bloem nooit enige gelijkgezindheid, welke dan ook, kunnen opbrengen. Hij was - de lange, lange jaren door - zo weinig veranderd, dat het veel meer voor de hand lag om te veronderstellen, dat hij liep te bedenken op welke gebieden hij geen gehoor had gevonden; hoe het daar beter zou kunnen gaan als men alsnog bereid zou zijn om naar hem te luisteren en of er misschien tóch nog een mogelijkheid zou bestaan om daar zèlf iets aan te doen.

Nu ik dit 'bericht' ten einde heb geschreven, ben ik ervan overtuigd, dat Van Poelje junior gelijk had.

Het wàs 'een mensenleven in openbare dienst', tot zijn laatste dagen.

B. DE GOEDE

Voornaamste geschriften

Hedendaagsch gemeenterecht. 's-Gravenhage 1914 (dissertatie Leiden).

De Nederlandsche gemeente. Zwolle 1923 (drie delen).

Gewestelijke plannen. Alphen aan den Rijn 1925.

Beginselen van Nederlandsch administratief recht. Alphen aan den Rijn 1927.

Osmose. Alphen aan den Rijn 1931.

De culturele taak van de gemeente. Alphen aan den Rijn 1936.

Algemene inleiding tot de bestuurskunde. Alphen aan den Rijn 1942.

Gemeenteschemering? 's-Gravenhage 1946.

Codificatie van de algemene beginselen betreffende het administratief recht.

Prae-advies Vereniging voor Administratief Recht. Haarlem 1948.

Wet en wezen I. *Bloemlezing uit de geschriften.* Alphen aan den Rijn 1954.

Wet en wezen II. *Bloemlezing uit de geschriften.* Alphen aan den Rijn 1959.

Vademecum voor de jonge ambtenaar. Alphen aan den Rijn 1959.

Persoonlijke onpersoonlijkheid in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1959-1960. Leiden 1960 (opmerkingen over het ambtelijk taalgebruik).

Sexaginta anni. Een mensenleven in openbare dienst. Alphen aan den Rijn 1961.

Hedendaags gemeentewezen. Alphen aan den Rijn 1963.

De bibliografie van G.A. van Poelje, voor zover geregistreerd, omvat tegen de zeshonderd grotere en kleinere publikaties. Men zie hiervoor: *Wet en wezen.* Alphen aan den Rijn 1954, p.223-243 en Bestuurswetenschappen nr.1, januari-februari 1977, p.15-21.

Maximiliaan August Schwartz* **Doetinchem 4 april 1884 - Nijmegen 23 december 1973**

Zeldzaam zijn die waarlijk muzische mensen, die zonder van professie kunstenaar te zijn of de wetenschap als beroep te beoefenen, kunst en wetenschap met toewijding en talent dienen, en de liefde daarvoor bij anderen weten te wekken. Tot die mensen behoorde de classicus dr. M.A. Schwartz, 'dichter, vertaler, opvoeder' zoals zijn vriend F. van der Meer hem heeft gekenschetst.

Schwartz was een allround classicus in de nu wat ouderwets geworden zin van het woord, en zijn maatschappelijke carrière is die geweest van de degelijke, veelzijdige en sociaal voelende classicus. Hij studeerde, onder niet altijd even gemakkelijke omstandigheden, in Leiden, maar voor hij zijn doctoraal examen daar had afgelegd, was hij al ruim een jaar als leraar in Amsterdam werkzaam geweest, aan de school die nu het Barlaeusgymnasium heet. Daarna was hij van 1911 tot 1918 leraar aan het gymnasium te Leeuwarden en vervolgens korte tijd aan dat te Leiden. Intussen waren in de onderwijswereld zijn vele talenten niet onopgemerkt gebleven; in 1919 werd hij tot rector gymnasii benoemd, in Assen, en vandaar vertrok hij in 1926 in dezelfde functie naar Nijmegen.¹ Lange tijd was hij lid van de zogenaamde staatsexamencommissie, die aan extranei het toelatingsexamen tot de universiteit afnam, en na zijn pensionering in 1949 was hij nog tot zijn negenenzeventigste jaar part time leraar aan het Marnixcollege te Ede en vele jaren een zeer gezien gecommiteerde bij de eindexamens gymnasium. Hoe groot zijn gezag in universitaire kring was, blijkt wel uit het feit, dat de faculteit der letteren te Nijmegen hem in het jaar 1962-1963 verzocht colleges waar te nemen voor de hoogleraar prof. dr. H.H. Janssen, een verzoek waaraan hij bereidwillig en gaarne voldeed. Tot op hoge leeftijd bleef hij, door lessen te geven, door lezingen in kleine kring te houden en leeskringen te leiden, getrouw aan wat hij als zijn levenstaak zag: het doorgeven en vertolken van de literatuur van de Oudheid.

Een van zijn eerste - niet zijn allereerste - publikaties was de dissertatie *Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos*, die hij op 14 december 1917 te Leiden verdedigde. Dat proefschrift hield een rijke belofte in voor een universitaire loopbaan en het werd ook als zodanig door de academische senaat beoordeeld, maar Schwartz was toen al te veel man

van het onderwijs, van het directe contact met mensen, om die weg op te gaan. Daarvan getuigt al de laatste van de zestien stellingen, die hij aan zijn proefschrift toevoegde. Zoals men weet, is het de laatste jaren gebruikelijk geworden met de laatste stelling van een proefschrift de academische ernst te laten varen - helaas meestal zonder dat het gelukt dat met ongedwongen humor te doen -, maar in 1917 en nog lang daarna was de laatste stelling de aangewezen plaats voor een promovendus om zijn mening te uiten aangaande een actueel vraagstuk, op onderwijsgebied of op een ander maatschappelijk terrein. Schwartz' laatste stelling luidde: 'De wettelijke bepaling, die bij het eindexamen der gymnasia het vertalen van ongelezen stukken uit de klassieke schrijvers tot eisch stelt, heeft het noodlottig gevolg dat bij het onderwijs de vertaalvaardigheid vaak meer wordt nagestreefd dan begrip en toeëigening van het gelezene.' Dat was in 1917 een opmerkelijk geluid! Onderwijskundigen van nu zullen met deze stelling geen moeite hebben en de praktische consequenties ervan voor het gymnasiale onderwijs gaarne aanvaarden, maar ik acht het wel denkbaar dat hij hún instemming met een 'non tali auxilio' van de hand gewezen zou hebben. Immers, ondanks zijn reserve ten aanzien van de 'vertaalvaardigheid' was hij een nauwkeurig en tot op zekere hoogte veeleisend filoloog; ook bij zijn leeskringen met amateurs werd exactheid van de weergave als eis gesteld. Toch gingen 'begrip en toeëigening van het gelezene' hem nog ver daarboven.

De dissertatie zelf is een verhandeling over de plaats die twee Attische heroën, Erechtheus en Theseus, innemen respectievelijk in de tragedies van Euripides en in het historische werk van de Atthidographen, de schrijvers van de locale geschiedenis van Athene, die in de vierde en derde eeuw voor Christus geschreven hebben. Het proefschrift vertoont al veel van de kwaliteiten, die wij later in Schwartz zo gewaardeerd hebben. Daar is in de eerste plaats zijn fijnzinnige nuchterheid, of nuchtere fijnzinnigheid, bij het interpreteren van de geringe fragmenten van tragedie of Atthis, waaruit hij zijn betoog moest opbouwen, en ten tweede zijn voor een jonge classicus opmerkelijke geverseerdheid zowel in de Griekse als in de Latijnse literatuur; zijn bekendheid met de auteurs van Rome blijkt niet in de laatste plaats uit de citaten die hij op elegante wijze in zijn, in het Latijn geschreven, tekst heeft verwerkt. Een derde punt is zijn opvallende zelfstandigheid tegenover gevestigde meningen van min of meer beroemde viri docti, die menigmaal met ironie terechtgewezen worden, bijvoorbeeld op bladzijde 76 als hij bij een van hun apodictische uitspraken aantekent

'huius rei adeo sunt certi ut argumenta afferre supersederint' (zij zijn zo zeker hiervan, dat zij zich geen moeite hebben gegeven argumenten aan te voeren), of op bladzijde 72 waar hij naar aanleiding van een omstreden kwestie spreekt van een 'coniuratio' van vier bekende geleerden, en daaraan toevoegt 'Talis quattuorviratus auctoritati obniti sine dubio irritum arrogansque videbitur' (op te werken tegen het gezag van zo'n viermanschap zal zonder twijfel zinloos en aanmatigend schijnen), wat hem niet belet dat onmiddellijk en met succes te doen.

Zulke uitspraken zijn verfrissend in een geleerd betoog, maar het zijn bijkomstigheden. Dichter bij de kern van zijn werkwijze komen wij bij een passage op bladzijde 55. Hij betoogt daar, terecht, dat het reconstrueren van een tragedie op grond van een klein aantal verspreide fragmenten een hachelijke onderneming is. 'At tali in re nimia cautio nocet; quisquis omnia quae non firmissimis testimoniis nituntur spernit, haud multum proficiet. *Saepe ad meras coniecturas, ad divinationem quandam animique impetum erit confugiendum* (cursivering van mij E.V.) ubi argumenta certa nos deficiunt, si imaginem veri quamquam non invictam, attamen probabilem adumbrare studemus' (Maar bij zo iets is een overmaat van voorzichtigheid schadelijk; wie alles wat niet op volkomen zekere getuigenissen berust, veronachtzaamt, zal geen grote vorderingen maken. *Vaak zullen wij onze toevlucht moeten nemen tot zuivere gissingen, tot een vorm van geïnspireerd raden en een opwelling des geestes*, als wij een beeld van de waarheid willen schetsen, dat weliswaar niet onaantastbaar is, maar wel aanvaardbaar). Zo'n uitspraak getuigt van een zekere moed en vrijheidszin 'in philologicis', maar zij is minstens evenzeer de uiting van de creatieve kunstenaar als van de wetenschappelijk werkende filoloog. Voor Schwartz moet zij uitgangspunt en credo geweest zijn bij het werk aan zijn proefschrift, een proefschrift dat bewijs is van consciëntieus en scherpzinnig observeren en van grote vrijheid in opbouw en interpretatie. Het is destijds zeer gunstig beoordeeld en zijn promotor heeft de hoop gekoesterd dat zijn begaafde leerling op die weg verder zou gaan en hem daartoe ook aangemoedigd. Ik zou niet gaarne zeggen dat hij dat niet gekund zou hebben, maar nadat ik zijn dissertatie gelezen had, heb ik nog beter dan te voren begrepen dat hij het niet gedaan heeft. Het is denkbaar dat ook zijn levensomstandigheden van invloed zijn geweest op zijn besluit bij het gymnasium onderwijs te blijven, maar de hoofdzaak is dunkt mij toch geweest dat de wetenschappelijke, analytisch gerichte filologie hem op den duur niet bevredigde. Deze vorm van wetenschapsbeoefening, het 'hogeschool rijden op één

vierkante centimeter', zoals een van mijn filologische collega's het pleegt uit te drukken, lag hem niet. Men versta mij wel: ik heb voor dat filologische precisiewerk veel eerbied en bewondering, en ik weet, evengoed als Schwartz het wist, dat het een van de fundamenteën is, waarop 'begrip en toeëigening van het gelezene' gebouwd worden. Ik wil hier alleen zeggen dat het zijn werk op den duur niet kon zijn.

Zijn naam heeft hij gemaakt als opvoeder en als vertaler. Over het eerste deel van zijn werk, zijn onderwijs, moet ik kort zijn, al heeft dat jaren lang in het middelpunt van zijn leven gestaan. Alleen degenen, die het zelf meegemaakt hebben, kunnen daar zuiver over oordelen. Uit wat ik van anderen gehoord heb, kan ik overigens gemakkelijk concluderen dat heel veel jonge mensen niet alleen hun liefde voor de klassieken van hem meegekregen hebben voor hun gehele leven, maar ook een groot deel van hun menselijke vorming aan hem te danken hebben. Dat geldt voor de leerlingen, die hij op verschillende scholen gehad heeft, en zeker niet minder voor diegenen, aan wie hij privaattlessen heeft gegeven, en voor hen die zijn echtgenote en hij tijdelijk in hun gezin opnamen en die daaraan bijzondere herinneringen bewaren.

Niet alleen was hij in zijn lessen de echte vertolker van de klassieken, maar ook heeft hij tijdens zijn lange ambtsperiode als docent en rector bij de 'buitenschoolse activiteiten' een grote rol gespeeld. Zijn enthousiasme en zijn veelzijdige begaafdheid - hij kon leiding geven zowel aan het schoolorkest als aan de voetbalclub - kwamen daarbij goed tot hun recht. Een speciale vermelding verdient daarbij ook zijn speels talent als gelegenhedsdichter. Zijn familie en vrienden zullen zijn voortreffelijke Sint-Nicolaasverzen niet licht vergeten, maar zij waren niet de enigen die van zijn 'lichtere Muze' mochten genieten. Zijn *Orpheus in de onderwereld*, lange tijd een geliefd nummer op het schooltoneel, is daarvan het beste voorbeeld. Welke andere rector of praeceptor gymnasii zou op de gedachte gekomen zijn de romantisch-tragische geschiedenis van Orpheus en Eurydice tot een operette te verwerken met behulp van de 'hitparade' van zijn eigen tijd? Toen ik zelf, waarschijnlijk in het jaar 1924-1925, in het koor van de Danaïden mee zong (op de wijze van 'In het bosch, in het bosch...'), en twee van mijn klasgenoten met verve het duet van Orpheus en Eurydice ten gehore brachten (wijze 'Daisy, Daisy...'), hebben wij de naam van Schwartz als auteur denk ik niet gehoord, maar als wij die hadden gehoord, zouden wij hem niet onmiddellijk in verband gebracht hebben met dr. Schwartz, rector van het Asser gymnasium.

Het is hier niet de plaats om lang uit te weiden over Schwartz als docent en opvoeder, en ik ben ook niet de aangewezen persoon om dat te doen. Maar zoveel is zeker dat hij aan hele generaties van leerlingen heeft laten zien, wat klassieke vorming eigenlijk betekent.

Tot onze Maatschappij behoorde hij op grond van zijn werk als vertaler van Griekse en Latijnse auteurs. Niet dat hij alléén uit het Grieks of Latijn vertaald heeft; in de lijst van zijn werk, die aan dit levensbericht is toegevoegd, vindt men ook vertalingen uit het Duits en het Engels, onder andere van werk van zijn in het Engels schrijvende oom, de dichter en romancier Maarten Maartens, pseudoniem van J.M.W. van der Poorten Schwartz. Maar de klassieken hadden ook bij zijn werk als vertaler toch zijn grote liefde. Aan de lijst van die vertalingen kan men weer zien hoe veelzijdig hij als classicus was; men vindt er een rijke schakering, van Homerus tot Apuleius! In de tijd toen hij met zijn eerste bundel, *Barnsteen*, bezig was, heb ik hem voor het eerst ontmoet, in het gastvrije huis van collega Christine Mohrmann. Ik was naar Nijmegen gekomen om voor de afdeling daar van het Klassiek Verbond een lezing te houden, en Christine Mohrmann had ons beiden te eten gevraagd. Het contact was onmiddellijk gelegd, en mét onze gastvrouw waren wij al heel gauw in diep gesprek over de novelle in de literatuur van de Oudheid. Wij hebben ons moeten haasten om op tijd de zaal, waar de lezing gehouden werd, te bereiken! Toen *Barnsteen* uitkwam, zag ik met vreugde dat een kleine tragische novelle waarover ik die avond met hem gesproken had (het verhaal van Skyles in Herodotus' *Historiën*, IV, 78-80) haar weg naar de verzameling gevonden had, als een herinnering, dacht ik, aan onze eerste ontmoeting.

Barnsteen is in 1953 verschenen, en later enkele malen herdrukt, helaas onder een andere, wat kleurloze titel, en zonder de waardevolle inleiding die de auteur het boek meegegeven had. *Barnsteen* dankt zijn oorspronkelijke titel aan de tranen van Phaethons zusters de Heliaden: '... Barnsteen verliest nooit zijn glans evenmin als de oude kunstwerken, uit de bewogenheid van het mensenhart gegroeid. Zij glanzen eeuwig en trekken de mens in hun krachtveld'. De hooggestemde (en ik geef toe wat retorische, maar als classicus mag men, en moet men zelfs nu en dan de retorica beoefenen) inleiding en verklaring van de titel is uit de latere edities geschrapt, maar eigenlijk past hij wonderwel bij het boek, dat een verzameling is van wat men in meer conventionele bewoordingen 'parels' of 'juweeltjes' van de antieke vertelkunst zou noemen.

Natuurlijk begint het bij Homerus. Uit de *Ilias* zijn twee van de beroemd-

ste episoden opgenomen: het afscheid van Hektor en Andromache en uit het laatste boek de wonderbaarlijke tocht van de Trojaanse koning Priamus naar het kamp van de Grieken, waar Achilles hem het lijk van zijn zoon Hektor teruggeeft. Schwartz' overtuiging dat Hektor de nobelste gestalte uit de gehele Homerische poëzie is, moet hem deze keuze mede ingegeven hebben. Deze twee episoden worden voorafgegaan door het kleurrijke verhaal van Glaukos en Diomedes, een soort sprookjesverhaal met een geheimzinnig-donkere achtergrond (de laatste levensjaren van Bellerophon) en een onverwacht, heerlijk nuchter slot.

Kan men deze drie episoden alle als hoogtepunten van het epos beschouwen, de enige episode, die Schwartz uit de *Odyssee* heeft opgenomen, is een betrekkelijk secundaire. Deze keuze is zeker opmerkelijk, als men bedenkt dat Odysseus' ontmoeting met Nausikaä in aanmerking gekomen zou zijn, Telemachos' bezoek bij Menelaos en Helena, Odysseus' avonturen bij de Cycloop, de Sirenen, Circe, en zoveel andere beroemde verhalen waarin Telemachos, Penelope en Odysseus de hoofdrol spelen. In plaats daarvan is een verhaal gekozen, waarin Eumaios, die bij Odysseus in dienst is als hoofd van de varkenshoeders, vertelt hoe hij indertijd als kind van vermogende ouders is geroofd door een ontrouw kindermisje, door haar in handen is gespeeld van Phoenicische piraten en als slaaf is verkocht. Men moet de *Odyssee* al heel goed kennen om juist dit verhaal er uit te halen. Dat het kwaliteiten heeft en een gedetailleerd beeld geeft van de maatschappelijke achtergrond van het epos, is zeker, maar opvallend is het niet. Mijns inziens was het een trouvaille het op te nemen en het te stellen tegenover de vorsten- en heldenverhalen uit de *Ilias*.

Niet minder opvallend is de keuze uit de grote Latijnse epiek. Bij Vergilius' *Aeneis* denkt men in de eerste plaats aan de verwoesting van Troje, aan de tragisch verlopen idylle van Dido en Aeneas, of aan de tocht van Aeneas naar de onderwereld. De eerste zes boeken van de *Aeneis* spreken nu eenmaal de meeste lezers meer aan dan de tweede. Toch is het uit deze tweede helft dat Schwartz zijn 'verhaal' koos, en wel dat van de twee jonge vrienden Nisus en Euryalus, die als vrijwilligers uittrekken voor een gevaarlijke onderneming in Aeneas' strijd tegen de Italische Rutuli. Beroemd is deze episode overigens wel geworden vanwege de verbondenheid van de twee jonge mannen en hun heldhaftige dood, maar aan de andere kant is het eigenlijk een nogal onplezierig verhaal, tenminste in twintigste-eeuwse ogen, omdat het vol is van die bloederige scènes, waarvoor de ependichter van de Oudheid, ook de als zachtmoedig afgeschilderde Ver-

gilius, zo'n merkwaardige voorkeur heeft. Het is wel denkbaar dat Schwartz, omdat hij uit Homerus geen eigenlijke oorlogsverhalen gekozen had, het beeld van het epos vollediger heeft willen maken door uit Vergilius een verhaal van strijd en heldhaftige ondergang op te nemen. Hoe dit ook zij, het is hem zeer wel gelukt de literaire kwaliteit ook van deze gruwelijke 'oorlogsreportage' tot haar recht te laten komen.

Na het epos komen de geschiedschrijvers aan bod, eerst met een paar kleine verhaaltjes van de vroege auteur Charon van Lampsakos, die trouwens in de versie van latere schrijvers, Plutarchus en Athenaeus, overgeleverd zijn. Het zijn wat simpele en naïeve vertellingen, die een duidelijk reliëf geven aan de superieure vertelkunst van Herodotus. Bij de 'vader der geschiedenis' nu heeft de verzamelaar van novellen inderdaad l'embarras du choix. Gezien de opzet van *Barnsteen* was het onvermijdelijk dat zijn werk wat eenzijdig belicht zou worden; Herodotus als de geschiedschrijver van Griekenlands strijd voor de vrijheid tegen de Perzen blijft op de achtergrond. In de bloemlezing in *Barnsteen* uit Herodotus blijven trouwens merkwaardig genoeg de Grieken in het algemeen op de achtergrond. Centraal staan de Aziatische, Lydische en Perzische verhalen, met name die over de Lydische koning Kroisos. Die behoren dan ook zeker tot het mooiste wat Herodotus geschreven heeft (zie *Barnsteen* p.68) en bovendien zijn zij kenmerkend voor de levensbeschouwing van de auteur. Men heeft wel eens gezegd dat het gehele werk van Herodotus een illustratie is van het spreekwoord 'hoogmoed komt voor de val'. Dat is zeker schromelijk overdreven, maar het is wel juist dat de bestraffing van de menselijke overmoed, de hybris, een thema is dat veelvuldig in het werk van Herodotus voorkomt. Als men dat begrip hybris wat ruim neemt, zijn vrijwel alle Herodoteïsche verhalen uit *Barnsteen* onder deze categorie te brengen: de deels tragische, deels ook komische geschiedenis van Kandaules en Gyges, het verhaal van het huwelijk van Agariste (zoals Schwartz aangeeft ook een thema uit een Indische fabel), waarin de hoofdpersoon niet tragisch ten onder gaat maar wel het lid op de neus krijgt, de geschiedenis van de wonderbare redding van Arion, de al eerder genoemde Skyles en de verhalen over de ondergang van de Perzische koning Kambyses en de troebelen na zijn dood. Ik zou overigens niet durven zeggen dat de keuze van Schwartz bepaald is door dit accent op de hybris en haar bestraffing, maar het is wel waar dat het in zijn keuze maar zelden ontbreekt, zoals in het alleen-maarkomische verhaal hoe de Athener Alkmeon aan zijn rijkdom is gekomen, en dat van de gebeurtenissen rondom de troonsbestijging van koning Darius,

wat daarvan de achtergrond ook moge zijn. Hoezeer *Barnsteen* uit is op het 'verhalende' blijkt wel daaruit dat in de verhalen over Darius' troonsbestijging het interessante deel dat de bespiegelingen over de beste staatsvorm bevat, is overgeslagen.

Zeker is dat Schwartz uit de grote rijkdom van Herodoteïsche novellen een keuze heeft gedaan die de geniale vertellersgave van de auteur in vele facetten tot haar recht doet komen. Even trefzeker is hij geweest bij Herodotus' 'opvolger', Thucydides. Thucydides was altijd al een van zijn geliefde auteurs geweest. Al behoort zijn werk niet tot de lectuur, waaraan men zelfs op ouderwetse gymnasia toekwam, Schwartz had toch al in 1946 een soort schooluitgave van de boeken VI en VII verzorgd en later zou hij het gehele werk vertalen. Thucydides is niet de gemakkelijk aansprekende verteller, die Herodotus, althans voor ons twintigste-eeuwse begrip, is. Daarbij komt dat zijn Grieks moeilijk en dikwijls ingewikkeld is, en dat zijn onderwerp: de strijd, die hij zelf heeft meegemaakt, de oorlog op leven en dood tussen het Atheense imperium en de Grieken van de Peloponnesus, zich niet leent voor genoegelijke en luchtige vertellingen. Daarvoor is Thucydides, om een al weer wat ouderwets geworden modeterm te gebruiken, ook veel te zeer een geëngageerd schrijver. Dat neemt niet weg dat vele van de verhalende gedeelten van zijn werk een buitengewoon indringende kracht hebben. Anders dan bij Herodotus hebben wij bij Thucydides telkens weer de indruk dat hij vertelt wat hij zelf heeft meegemaakt, wat in vele gevallen onzeker en in andere uitgesloten is. Die indringende dramatische kracht vinden wij in hoge mate in de beide episoden die in *Barnsteen* opgenomen zijn: de hoofdstukken uit boek III, die verhalen hoe de Thebanen het stadje Plataea overvielen en hoe een deel van het garnizoen uit de belegerde vestiging ontkwam, en het lange fragment uit boek VII dat handelt over de laatste strijd en de ondergang van het Atheense leger op Sicilië. Wat wij vermoedden bij het Homerische en het Vergiliaanse epos: dat Schwartz door zijn keuze van fragmenten het ene met het andere completeert, zou hier ook wel eens gebeurd kunnen zijn. In ieder geval geven de gedeelten uit Herodotus en Thucydides, die *Barnsteen* bevat, te zamen een goede indruk van de Griekse geschiedschrijving van de vijfde eeuw voor Christus. Maar alweer: het is helemaal niet zeker dat Schwartz het zo bedoeld heeft, al lag het in zijn aard naar een zeker evenwicht te streven.

In de keuze van fragmenten van vier latere geschiedschrijvers is minder systeem te vinden dan bewijs voor Schwartz' veelzijdigheid. Het zijn twee

verhalen uit Curtius Rufus, een talentvol auteur zonder veel diepgang, enkele vertellingen uit Livius' eerste decade (Livius is overigens de enige auteur die hier bepaald niet van zijn sterkste zijde belicht wordt), en fragmenten uit Tacitus en Plutarchus. Tacitus, wiens zeer persoonlijke stijl Schwartz ongetwijfeld meer aansprak dan het werk van Curtius en Livius, komt met de verhalen over Germanicus, Britannicus en Thræsea bijzonder goed uit de verf; de genoemde episoden behoren dan ook alle tot de hoogtepunten van zijn werk, en de minder bekende geschiedenis van de Oosterse prins Radamistus, die ook in *Barnsteen* staat, past uitstekend tussen al die sombere verhalen die voor Tacitus zo kenmerkend zijn.

Plutarchus, de 'wijze van Chaeronea', de laat-klassieke Griekse auteur, die schreef in een tijd waarin de Grieken zich al lang met de Romeinse heerschappij verzoend hadden, geldt, talentvol als hij is, gewoonlijk toch als een, misschien de eerste, van de 'di minores' van de Griekse letterkunde. Nu en dan echter verrast hij door een stuk proza dat Thucydides niet misstaan zou hebben. Zo'n stuk is het verhaal over het uiteinde van de Romeinse veldheer Gnaeus Pompeius, dat in *Barnsteen* is opgenomen en dat auteur en vertaler van hun beste kant laat zien.

Na het epos en de historiografie komt een nog bonter geheel: wat brieven uit de Romeinse tijd (Cicero en vooral Plinius), die novellistisch materiaal bevatten, en dan wat Schwartz heeft genoemd de 'lichtere Muze'. Het is virtuoos dat een vertaler die Thucydides en Tacitus weet te benaderen, ook de taal en stijl van een zo lichtvoetig werk als Ovidius' *Metamorphosen* heeft kunnen vatten, in het bijzonder in de beroemde idylle van Philemon en Baucis, maar ook in minder bekende episoden als die van Pygmalion of die van Daedalus en Icarus. In *Barnsteen* wordt de lichtvoetigheid van Ovidius gevolgd door de frivoliteit van enkele passages uit Petronius ('de deugdzaame dame van Efeze'), van Pseudo-Aeschines en Lucianus en door de sprookjessfeer van enige fabels van Aesopus in de versie van Aelianus. Dat alles culmineert dan in de beroemdste novelle van de gehele antieke literatuur: het sprookje van Amor en Psyche uit Apuleius' *Metamorphosen*. Als men Schwartz' vertaling daarvan leest, zal men zich niet verwonderen dat hij veel later, toen hij reeds op hoge leeftijd was, een volledige vertaling van Apuleius' *Metamorphosen* gegeven heeft, maar in het bijzonder moest wel het romantische verhaal van Amor en Psyche, dat zijn charme niet in de laatste plaats daaraan ontleent, dat het op een ietwat ironische manier verteld wordt, voor iemand van zijn aanleg en geaardheid een grote aantrekkingskracht hebben. Het is geen wonder dat hij voor

de bewerking van het verhaal in Couperus' roman *Psyche*, waar de ironie vrijwel uit verdwenen is, niet al te veel waardering had (in het algemeen was hij trouwens geen groot bewonderaar van Couperus' 'klassieke' romans; hij gaf aan de 'Haagse' romans verre de voorkeur).

Wij zagen al dat *Barnsteen* in de eerste plaats opvalt door de grote kennis, of liever nog vertrouwdheid, die de vertaler had ten aanzien van de gehele antieke literatuur. In de tweede plaats mag er op gewezen worden dat hij een opvallend zuiver begrip had voor de eisen die de diverse genres van literatuur stellen. Natuurlijk is in al zijn vertalingen de inzet van zijn eigen persoonlijkheid niet te miskennen, maar het interessante is, dat met behoud daarvan de stijl van de meest verschillende werken tot zijn recht komt. Schwartz is met zijn klassieke literatuur omgegaan zoals een uitvoerend musicus omgaat met grote composities - een vergelijking die gezien zijn voortreffelijke kwaliteiten als pianist in dit geval wel bijzonder op haar plaats is. Hij maakte zich zelf ondergeschikt aan de auteurs, met wie hij bezig was. Hij zelf sprak dan over zijn gebrek aan creativiteit (een van zijn vaste uitspraken was 'ik ben geen creatief man, ik vertaal andermans gedachten en speel andermans muziek'. Zijn vrienden kenden die uitspraak zo goed van hem, dat zij niet eens meer protesteerden), en hij wilde of kon niet begrijpen dat zijn vertalingen echte herscheppingen waren en dat het zijn eigen creativiteit was die aan deze herscheppingen het leven gaf. Met die creativiteit hangt natuurlijk ook samen het derde aspect dat bij Schwartz' vertalingen zo opvalt: zijn trefzekerheid in de weergave. Het zou verleidelijk zijn daarvan voorbeelden te geven, ware het niet dat de keuze al te groot is. Maar wie Schwartz' werk leest en het Griekse of Latijnse origineel kent, wordt telkens weer getroffen door zijn talent om het juiste moderne Nederlandse woord of de juiste Nederlandse zinswending te vinden. Ik behoef niet te zeggen dat men bij hem nooit een ogenblik bang hoeft te zijn die echte 'vertalingswoorden' tegen te komen, die altijd een slepende ziekte van het gymnasium onderwijs geweest zijn, en die in de grond van de zaak niets anders zijn dan een bewijs van gemakzucht en/of onvermogen. Wie de klassieke talen beheerst zal bij het lezen van Schwartz' vertalingen steeds weer stuiten op zo'n verrassend mooie weergave, en zijn bewondering zal groeien als hij de moeite neemt het origineel er op na te slaan. De lezer daarentegen, die geen Grieks of Latijn kent, zal de indruk hebben, als hij Schwartz' werk leest, dat de schrijvers en dichters van de Oudheid, bij al hun verscheidenheid, hun gedachten hebben neergelegd in woorden, die ook de twintigste-eeuwse mens aanspreken. En op

den duur zal hij vergeten dat wat hij leest een vertaling is.

Men kan zich afvragen waarom ik zo lang, en vrijwel uitsluitend, heb stilgestaan bij *Barnsteen*. Schwartz heeft na 1953 werk van grotere allure gedaan, met name in zijn vertalingen van Homerus en Thucydides (en het is bijzonder verheugend dat juist déze vertalingen opnieuw een uitgever hebben gevonden, die deskundigheid en liefde tot de Oudheid paart aan affiniteit met Schwartz' werk), maar *Barnsteen* kan men beschouwen als een compendium van zijn vertalingen, zoals het er ook het uitgangspunt van is geweest. Het was in zekere zin ook een experiment, en een 'tour d'horizon', die hem de vele en gevarieerde mogelijkheden voor verder werk onthulde. Bijna alle auteurs van wie hij later groter werk vertaalde, zijn in *Barnsteen* al vertegenwoordigd. Plato is de enige uitzondering, en de vertaling van Ovidius' *Metamorphosen* is helaas niet voltooid. Men kan daarom wel stellen dat alles wat hij later gedaan heeft al 'in nuce' in *Barnsteen* aanwezig is. Overigens is het in het geheel niet zo dat een tekst, die eenmaal in *Barnsteen* opgenomen was, onveranderd zijn plaats vond in latere uitgaven. Een vergelijking bijvoorbeeld van de Thucydides-teksten in *Barnsteen* en in de volledige Thucydides-vertaling van 1964 leert ons dat hij aan zijn werk bleef polijsten. De vertaling van Homerus heeft hij zelfs na *Barnsteen* op geheel nieuwe leest geschoeid: de vijfvoetige jamben voldeden hem ten slotte niet, en hij heeft er goed aan gedaan voor de complete vertaling een lossere en daardoor meer poëtische vorm te kiezen.

'Dichter, vertaler, opvoeder'. Daarmee zijn drie van de belangrijkste aspecten van Schwartz' talent en persoonlijkheid uitgedrukt. Er is echter meer te noemen. In de eerste plaats dan natuurlijk zijn muzikaliteit. Ik stipte al aan dat hij een briljant pianist was. Als kind in Doetinchem had hij wat eerste lessen gehad. In zijn studententijd huurde hij, naar het verhaal in de familie gaat, ergens een oude schuur met een piano, waar hij met muzikale vrienden rustig kon musiceren en studeren. Als pianist was hij dus praktisch autodidact. Eerst veel later, toen hij al rector in Assen was, kwam hij in aanraking met de man, die aan zijn muzikale vorming leiding kon geven, de pianist Carl Friedberg. Zij ontmoetten elkaar voor het eerst bij een concert dat Friedberg in Assen gaf. Al spoedig kwam deze onder de indruk van de bijzondere begaafdheid van de dilettant en van het niveau dat hij uit zich zelf bereikt had, en hij was gaarne bereid hem les te geven. Zo toog Schwartz lange tijd ieder jaar in de zomervakantie een week naar Baden-Baden om met Friedberg te werken. Wie het voorrecht heeft gehad Schwartz te horen spelen, vooral zijn lievelingscomponist Franz Schubert,

begrijpt hoeveel vreugde deze lessen leermeester en leerling moeten hebben gegeven.

Toen ik Schwartz leerde kennen, was hij al enige jaren weduwnaar, en zijn beide dochters waren reeds lang uitgevlogen. In het gezellige huis aan de Holleweg met de paradijselijke tuin was hij de perfecte gastheer, hartelijk, belangstellend en boeiend. En niet alleen dat, maar hij maakte, hoe veel en veelsoortig zijn werkzaamheden ook nog waren, altijd de indruk dat hij tijd voor mensen had. In die jaren was hij al gepensioneerd, maar het schijnt niet anders geweest te zijn in de tijd toen hij volledig bezet was met zijn rectoraat en al wat daarmee samenhing. Ook toen had hij, naar ik van vele kanten heb gehoord, op school èn thuis en overal die open aandacht voor anderen, die mij zo is opgevallen. Vandaar dat hij een zo voortreffelijk pedagoog was, vandaar ook dat de bewondering die zijn vrienden voor hem koesterden, geen afstand schiep.

Max Schwartz was een buitengewoon mens. Van der Meer heeft hem, kort na zijn dood, herdacht in een klein gedicht. Een beter slot van dit levensbericht zou ik niet weten.

Hoe moeilijk, vorm te kappen uit de stenen,
Moeilijker, taal te wisselen van tong,
Moeilijkst van al, een geest die graag en jong
is, vasten vorm en adeldom te lenen.

Jij maakte ieder rijker, niemand armer.
Jij vormde geest, zoals een ander marmer.

Groningen, januari 1979

ELIZABETH VISSER

Voornaamste geschriften

Vorbereidend hooger onderwijs. Leeuwarden 1914.

Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos. Leiden 1917 (dissertatie Leiden).

Maarten Maartens (ps. J.M.W. van der Poorten Schwartz), Novellen en verzen. Verzameld en vertaald door M.A. Schwartz. Baarn 1935.

Griekse grammatica. Groningen 1936 (samen met E. Slijper).

Oefeningen bij de Griekse grammatica. Groningen 1937 (samen met E. Slijper).

De Atheense expeditie naar Syracuse. Leiden 1946.

Barnsteen. Een bundel verhalen uit de klassieke Oudheid. Amsterdam 1953.

Plato, Keur uit zijn werken. Haarlem 1954 (samen met G.J.D. Aalders, H.J.M. Broos en C.A. de Leeuw).

Aantekeningen bij Plato's Phaedo. Haarlem 1954.

Aantekeningen bij Plato's Symposion. Haarlem 1954.

Homerus, Odyssee. Haarlem 1956.

Vreemde woorden. Griekse en Latijnse woord-elementen in het Nederlands verklaard en toegelicht. Amsterdam 1956.

Homerus, Ilias. Haarlem 1956.

Vergilius, Aeneis. Haarlem 1959.

Moses Hadas, De geschiedenis van Rome. Van de oorsprong tot 529 n.Chr. verhaald door tijdgenoten. Amsterdam 1959 (vertaling van *A history of Rome*).

Plato, Dialogen (Symposion, Apologie, Kritoon, Phaidoon), Sokrates in leven en sterven. Utrecht 1960.

Thucydides, Syracuse weerstaat Athene (Historiën Boek VI en VII). Haarlem 1962 (ingeleid door Elizabeth Visser).

Thucydides, De Peloponnesische Oorlog. Haarlem 1964.

Plato, Sokrates spreekt met Phaidros, Protagoras, Ion. Utrecht 1968.

Lutz Rössner, Bejaardensociëteiten. Sociaal-psychologische problemen van de ouderdom. Nijmegen 1968 (uit het Duits vertaald).

Apuleius, De gouden ezel. Metamorphosen. Haarlem 1970.

Medewerking aan

F. van der Meer: *Beknopte atlas van de westerse beschaving.* Amsterdam 1952.

F. van der Meer: *Atlas van de klassieke wereld.* Amsterdam 1952.

F. van der Meer: *Schoolatlas van de westerse beschaving. Ten gebruik bij het VMO.* Amsterdam 1952.

F. van der Meer: *Panorama van de westerse beschaving.* Amsterdam 1957.

Elsevier repertoria. Amsterdam 1964.

A.A.M. van der Heyden e.a.: *De wereld van Grieken en Romeinen.* Amsterdam 1968.

Eindnoten:

* Grote dank ben ik verschuldigd aan mevrouw mr. A.A. Schwartz en aan de heren E. Lefebvre, prof. dr. F. van der Meer en dr. A. Rijpperda Wierdsma. Zonder hun hulp en advies had ik dit levensbericht niet kunnen schrijven.

1 Gedurende de oorlogsjaren moest hij zijn werkzaamheden in Nijmegen enige tijd onderbreken. Zijn krachtig verzet tegen de Duitse bezetters had zijn internering in het gijzelaarskamp in Sint Michielsgestel ten gevolge.

Verslagen en bijlagen

Verslag van de jaarvergadering te Leiden 17 juni 1978

Orde der werkzaamheden

1. Opening door de voorzitter, dr. A.L. Sötemann.
2. Mededelingen.
3. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1977-1978.
4. Verslag van de Noordelijke afdeling over het jaar 1977-1978.
5. Verslag aangaande Zuid-Afrika over het jaar 1977.
6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1977.
7. Rekening en verantwoording van de penningmeester over het jaar 1977. Met rapport van de Kascommissie.
8. Behandeling begroting 1978 en voorlopige begroting 1979.
9. Verslag van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde over het jaar 1977-1978.
10. Verslag van de Commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1977-1978.
11. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs.
12. Bekendmaking van de uitslag der stemming over de te benoemen leden.
13. Voorstel van het bestuur tot het benoemen van een erelid.
14. Verkiezing van bestuursleden.
15. Verkiezing voorzitter.
16. Verkiezing van leden in de vaste commissies.
17. Gelegenheid tot het stellen van vragen.
Koffietafel in Restaurant De Doelen, Rapenburg 2.
18. Voordracht van dr. H.G.M. Prick over Lodewijk van Deyszel op weg naar de stylering van zijn leven (Bergen op Zoom, najaar 1889-voorjaar 1890).
19. Sluiting.

1. Opening

Aanwezig waren 49 leden. Om tien over half elf opende de voorzitter de vergadering, heette de aanwezigen welkom en sprak zijn openingsrede uit, die elders in dit Jaarboek is afgedrukt.

Vervolgens werden die leden van de Maatschappij, die in het afgelopen verenigingsjaar zijn overleden, herdacht, te weten: Hans Andreus, R. Apers, dr. S. Axters, dr. Jan Bouws, dr. R. Dekkers, S. Djojopoespito, dr. B. van den Eerenbeemt, J. Elema, dr. J. Kamerbeek, dr. A.A. Kampman, dr. Theo Luykx, H.J. Michael, mw. dr. N.A. Robb, mw. dr. A. Romein-Verschoor, dr. J.J. von Schmid, dr. W. de Vries, R. Waskowsky, en jhr. dr. J.S. Witsen Elias.

2. Mededelingen

De secretaris las de binnengekomen berichten van verhindering voor. Het diploma voor de ereleden werd getoond, waarbij werd besloten dit ook aan hen die al eerder tot erelid zijn benoemd uit te reiken. Een nieuwe ledenlijst werd in het vooruitzicht gesteld. Voor de te laat verschijning van het jury-rapport voor de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs maakte de voorzitter zijn excuses. Het bestuur zal zijn best doen in de toekomst een nieuwsbrief te laten verschijnen.

De onder punt 3-10 genoemde verslagen werden goedgekeurd, hoewel bij sommige nog enige kanttekeningen werden geplaatst.

Bij punt 3, Staat der Maatschappij, werd de secretaris gevraagd een zinsnede in zijn verslag op te nemen over de late verschijning van het Jaarboek, hetgeen deze toezei.

Bij punt 5, Verslag Zuid-Afrika, stelde dr. K. Reijnders de vraag of de verbreking van het Cultureel Verdrag met Zuid-Afrika nog gevolgen voor de Maatschappij heeft. De voorzitter geloofde niet dat dat het geval is, tenzij er voorstellen in die richting worden gedaan.

Over de punten 7 en 8, Rekening en verantwoording - Begroting, werd een aantal vragen gesteld. De heer G. Kamphuis vroeg zich af of het geen tijd wordt de onrendabele stukken te vervangen. De penningmeester meende dat beter afgewacht kan worden tot deze stukken uitgeloot worden. Tot verkoop zal pas worden overgegaan, als de financiële commissie en de administrateur zijn geraadpleegd. Vervolgens lichtte de penningmeester het tekort van de Werkgroep 19e eeuw toe. Dit werd voornamelijk veroorzaakt door de onverwacht grote toeloop. Het bestuur stelde de Werkgroep gelijk met een vaste commissie. Het voorstel was in de begroting voor 1978 de punten f en h bijeen te nemen. Op een vraag naar de toekomst van het Wetenschappelijk Bureau antwoordde de penningmeester dat de verzoeken om gelden zijn herhaald. Het ministerie heeft de plannen in de ijskast gezet, maar het bestuur blijft aandringen op verwezenlijking.

Nadat dr. G. Kazemier had opgemerkt dat het tekort fl. 10.000,- is, waardoor het vermogen tot fl. 1.000,- is teruggelopen, stelde hij vervolgens de vraag of de penningmeester dit in de toekomst denkt te kunnen opvangen door verhoging van de contributie en van de subsidies. Of zijn er andere plannen, waarbij gedacht zou moeten worden aan bezuinigingen? De penningmeester meende een en ander te kunnen opvangen door een herziene begroting. Factoren, die tot het ontstaan van dit tekort hebben bijgedragen kunnen in 1978 niet meer voorkomen. Ook de inkomsten uit de contributies lopen terug. Vervolgens werd het voorstel gedaan de contributie dit jaar te verhogen tot fl. 33,- en het volgend jaar tot fl. 40,-. Dr. F.L. Bastet stelde voor aan de leden te vragen reeds dit jaar de contributie vrijwillig te verhogen tot fl. 40,-. Dit voorstel werd aangenomen, waarbij de voorzitter nadrukkelijk stelde dat het bedrag van fl. 40,- niet verplicht is. Ter afsluiting van dit agendapunt werden de penningmeester en de Kascommissie onder dankzegging gedechargeerd.

Bij punt 9, Commissie voor geschied- en oudheidkunde, merkte dr. C.A. Zaalberg op dat lezingen zijn gehouden door drie niet-leden van de Commissie. De voorzitter legde de situatie uit en las artikel twee voor van het Huishoudelijk Reglement van de Commissie. Dr. D. Wiersma vroeg naar de verslagen van de lezingen, waarop dr. I. Schöffer antwoordde dat de secretaris notulen van de vergaderingen maakt die bij hem ter inzage liggen.

Het door de Commissie voor geschied- en oudheidkunde ingediende Huishoudelijk Reglement werd aanvaard.

3. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1977-1978

Op 1 mei 1978 bedroeg het aantal leden 942, onder wie 5 ereleden en 6 begunstigers. 719 leden woonden in Nederland, 122 in België, 42 in Zuid-Afrika en 59 in de overige landen. Door de jaarvergadering van 1977 werd Theun de Vries tot erelid benoemd.

Door overlijden ontvielen de Maatschappij 15 leden, terwijl 11 voor het lidmaatschap bedankten.

Van de 18 door de leden verkozenen hebben 16 hun benoeming aanvaard. De namen der nieuwe leden zijn: dr. A. de Bleecker, J. Boelens, dr. H.F. Cohen, dr. M. 't Hart, J.J. van Herpen, F.B. Hotz, mw. dr. R. Jansen-Sieben, D.A. Kooiman, dr. P.H.D. Leupen, dr. F. Musarra, dr. J.P. Naeff, dr.

W. Nijenhuis, H.L. Prenen, dr. B. Sjölin, dr. S. de Vriendt, W.A.M. de Vroomen.

Door het bestuur werden in de loop van het verslagjaar 17 nieuwe leden benoemd. 16 aanvaardden deze benoeming, namelijk: dr. C.V. Bock, J.W. Boersma, dr. Th. Coun, A.R.A. Croiset van Uchelen, L. Deflo, dr. W.E. Hegman, dr. Th. A.J.M. Janssen, A.J. Korteweg, dr. L.P. Louwe Kooijmans, mw. dr. A. van der Merwe, dr. Th. J. Meijer, dr. P.W.M. de Meijer, mw. I.W.L. Moerman, W. Mooijman, J.W.S. Vervoort, P.A.W. van Zonneveld.

De door de jaarvergadering van 1977 gekozen leden in het bestuur en in de vaste commissies hebben allen hun benoeming aanvaard.

Het bestuur vergaderde acht maal. Evenals in het vorige jaar verrichtte mevrouw G. Th. M. van den Dool werkzaamheden ten dienste van het secretariaat en de bibliotheek.

Het bestuur werd door de secretaris bij de volgende gelegenheden vertegenwoordigd: op 2 juli 1977 bij de opening van de Cats-tentoonstelling in Brouwershaven, op 9 september bij de huldiging van Pierre H. Dubois te 's-Gravenhage, op 8 november bij de uitreiking van de Witte-prijs aan Hella Haasse te 's-Gravenhage, op 10 november bij de Cats-herdenking in Brouwershaven (hierbij was ook de bibliothecaris aanwezig) en op 23 februari 1978 bij de opening van de tentoonstelling Haags letterkundig leven in 's-Gravenhage.

Voor de toestand van de financiën zij verwezen naar het verslag van de penningmeester, dr. G. Borgers.

Het voorstel van het bestuur in verband met de wijziging van de Wet van de Maatschappij, zoals ingediend in de vergadering van 6 mei 1977, is door de jaarvergadering aanvaard.

De Aanbevelingen van Den Treek zijn alle uitgevoerd, met uitzondering van de Nieuwsbrief, dit vanwege technische moeilijkheden.

Er werden twee werkvergaderingen belegd: de eerste op 29 oktober 1977, tijdens welke de huldiging van D.A. Kooiman, de winnaar van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs plaatsvond (zie bijlage I), de tweede op 5 mei 1978, die diende ter voorbereiding van de jaarvergadering.

Van de Werkgroep de 19e eeuw liep het ledental, buiten verwachting, zeer snel op tot bijna 400. In de loop van 1977 verscheen overeenkomstig de plannen een viertal afleveringen van het Documentatieblad De Negentiende Eeuw, dat geredigeerd werd door mw. M. Keyser, N. Maas, mw. M.T.C. Mathijssen-Verkooijen, A. Raat, J. Siesling en P.A.W. van Zonne-

veld (secretaris). Op 18 en 19 november vond in de Haagse Pulchri Studio een eerste symposium plaats over 'Het jaar 1848', waar als sprekers optraden: dr. N. Cramer, dr. Th. van Tijn, F. Reijnders, mw. dr. E. Witte en dr. H.A. Wage. De deelneming was bijzonder bevredigend: omstreeks 80 leden.

Het bestuur bestond in de verslagperiode uit dr. H. van Dijk, mw. dr. M.H. Schenkeveld, dr. L. Simons, dr. A.L. Sötemann (voorzitter) en P.A.W. van Zonneveld.

De jaarlijkse Huizinga-voordracht, een eerbetoon aan de historicus en cultuurfilosoof Johan Huizinga, georganiseerd door de Faculteit der Letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden, het NRC/Handelsblad en de Maatschappij werd gehouden door Noam Chomsky op 9 december 1977 in de Pieterskerk te Leiden.

4. Verslag van de noordelijke afdeling over het jaar 1977-1978

Ook dit jaar bleef de Afdeling actief met het beleggen van een zestal vergaderingen. Op de traditionele maandvergadering van november, tijdens welke een literator over eigen werk komt spreken, en eruit voorleest, was op de avond van de elfde Jef Geeraerts onze gast.

De namen der sprekers op de overige bijeenkomsten, en de titels van hun voordrachten luiden:

dr. A.P. Braakhuis, Vanuit aandacht voor jeugdliteratuur kanttekeningen bij visies op de *Sara Burgerhart*;

mr. J. Rinzema, Veranderend archiefwezen;

dr. E.H. Kossmann, De ontstaansdatum van het politieke conservatisme in de nieuwe tijd;

dr. G.A. Piebenga, Problemen bij het vertalen van proza van Tarjei Vesaas;

mr. J.H. de Vey Mestdagh, Het zegel in de loop der eeuwen.

De maandvergaderingen werden door een vrij klein aantal - veelal trouwe - leden bezocht.

Een van hen kwam ons dit jaar helaas door de dood te ontvallen: dr. J. Elema. Als lid bedankte: dr. P.J. van Herwerden. Naar elders verhuisden de leden: A. Westers, mr. M.J. van Lennep en H.P. de Boer. Verkozen of benoemd en, woonachtig binnen het gebied van de Afdeling, zo lid van de Afdeling werden: J.W. Boersma, dr. Th. A.J.M. Janssen, dr. W. Nijenhuis en dr. B. Sjölin. Zo telt de Afdeling op dit moment 94 leden.

Het bestuur was aldus samengesteld: voorzitter dr. J.A.G. Tans, secretaris dr. P.E.L. Verkuyl, penningmeester mw. dr. B. Ebels-Hoving, assessor mr. J. Rinzema.

5. Verslag aangaande de maatschappij in de republiek van Suid-Afrika over het jaar 1977

Gedurende het jaar 1977 vonden geen wijzigingen plaats in de ledenlijst, zodat het ledental gehandhaafd bleef op 43.

In februari bedankte kol. dr. Jan Ploeger als vertegenwoordiger van de Maatschappij in Zuid-Afrika na de belangen van de Maatschappij trouw en zorgvuldig te hebben gediend door onder andere gedurende vijftien jaar zijn jaarverslagen in te zenden.

R. Breugelmans, secretaris

6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1977

Het aantal aanwinsten bedroeg 1005, hetgeen een lichte daling betekent ten opzichte van 1976 (1040). Een duidelijke verschuiving trad op in de verdeling van de aankoop over nieuwe en antiquarische werken. In 1977 werden 664 nieuwe en 137 antiquarische werken verworven; in 1976 waren deze aantallen 465 respectievelijk 309. Het is te vroeg om deze verschuiving, die incidentele oorzaken, zoals een gering aanbod, kan hebben, te beschouwen als het begin van een wijziging in het patroon van collectievorming. Wel kan worden opgemerkt, dat het budget minder mogelijkheden toestaat voor antiquarische aanschaffingen, aangezien de prijzen in deze categorie sneller stijgen dan de beschikbare geldmiddelen.

Gelukkig neemt ook de noodzaak om antiquarisch aan te schaffen iets af, omdat in de afgelopen decennia ernstige lacunes (zoals de Forum-periode) doeltreffend zijn aangevuld.

In 1977 werden 169 (184) geschenken ontvangen en 28 (31) overgedrukt. Het aantal lopende abonnementen op tijdschriften werd met 7 (51) uitgebreid.

Wat de aanwinsten betreft kan opgemerkt worden, dat de verzameling oude toneelstukken kon worden uitgebreid. Regelmatig zijn ook gekocht de voor onze collectievorming interessante uitgaven van private presses. Een aantal lacunes kon worden aangevuld, onder andere in de collectie van de Vijftigers. Van Du Perron werd gekocht de tweede druk van *De behouden prullemand*. Enkele bijzondere werken van Hugo Claus verdienen vermelding, onder andere niet uitgegeven teksten van hoorspelen. De

weduwe van Peter van Steen (mw. F.N. Mourits-van der Hoek) schonk een uitgebreide collectie van het werk van haar man, dat thans nagenoeg volledig aanwezig is in onze bibliotheek.

Ook in dit verslagjaar is weer goede voortgang gemaakt met het verwerven van ontbrekende exemplaren voor de collectie De Jong. Verworven werden 10 nog niet aanwezige titels (De Jong 57, 219, 531, 579, 614, 724, 774, 776, 905, 934). Voorts werd van De Jong 775 een variant aan de verzameling toegevoegd. Ook werd een kleine collectie brieven van Dirk de Jong verworven, die documentatie bevat van *Het vrije boek in onvrije tijd*.

De verzameling handschriften werd met één nummer uitgebreid (Ltk 2090): C.C. Brender a Brandis, *Huwelijkszang*, 1774.

Over het gebruik van de collecties vermeld ik dat 3578 gedrukte werken werden uitgeleend (vorig verslagjaar 3349). Ook in dit jaar werden vele niet naar buiten uitleenbare werken in de Dousakamer geraadpleegd. Van de handschriften werden er 49 uitgeleend. Dit betrof in hoofdzaak (47) objecten uit de collectie Museum Catsianum ten behoeve van de tentoonstelling ter herdenking van Jacob Cats te Brouwershaven. Van 61 (67) handschriften werden reproducties beschikbaar gesteld. Daarnaast werden verschillende handschriften door bezoekers geraadpleegd in de studiezaal van de afdeling Westerse handschriften.

Mevrouw G. Th. M. van den Dool, die in 1976 als medewerkster bij de Maatschappij is aangesteld, besteedde ook in dit verslagjaar een proportioneel gedeelte van haar werktijd aan administratieve werkzaamheden ten dienste van de bibliotheek.

In 1977 ontving de bibliotheek schenkingen van de volgende personen en instellingen: Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren, Rijswijk; mw. dr. N. Bakker, Leiden; Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam; Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden; A.C.M. Boers, Amsterdam; Brabants Museum, 's-Hertogenbosch; R. Breugelmans, Leiden; Commissie Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, Amsterdam; mw. A. van Dis-Willemse, Voorschoten; B. Dongelmans, Alphen aan den Rijn; Educaboek, Culemborg; Erasmusuniversiteit, Rotterdam; Gemeentelijke Archiefdienst, Dordrecht; Gemeentelijke Archiefdienst, Rotterdam; Gemeentelijke Dienst voor Cultuur, Hilversum; H.C. Hanneman, Rotterdam; prof. dr. J. Hoftijzer, Leiden; F.W. Huisman, Linschoten; mw. W. Huisman, Leiden; Institut Néerlandais, Parijs; Katholieke Hogeschool, Tilburg; Katholieke Universiteit, Nijmegen; Koninklijke Academie voor Neder-

landse Taal- en Letterkunde, Gent; M.V. van der Laan, 's-Gravenhage; Lumozet, Eindhoven; mw. F.N. Mourits-van der Hoek, Amsterdam; Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Alkmaar; H. Ruitenbeek, Leiden; Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum, 's-Gravenhage; Rijksuniversiteit, Utrecht; Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage; Stichting tot Bevordering van de Vertaling van Nederlands Letterkundig Werk, Amsterdam; Stichting Stellingwarver Schrieversroute, Oosterwolde/Wolvega; Unieboek, Bussum; Universiteit van Amsterdam, Amsterdam; U.P.G. Uijtdewilligen, Utrecht; Vlaamse Toeristische Bibliotheek, Antwerpen; Th. de Vries, Amsterdam; mr. dr. W. de Vries, Vught; Vrije Universiteit, Amsterdam; Vrije Vogel, Leiden; J.W.F. baron van Wassenaer, Groningen.

7. Verslag van de kascommissie, belast met het nazien van de jaarstukken 1977 van de penningmeester (zie bijlage III)

Bij inzage van de stukken en de jaarrekening op de AMRO Bank te Leiden door ondergetekenden is gebleken dat ook voor het afgelopen jaar de middelen van de Maatschappij consciëntieus zijn beheerd.

De Kascommissie dringt er op aan dat stukken met slechte rentabiliteit zo snel mogelijk vervangen zullen worden.

Ondergetekenden stellen aan de jaarvergadering voor de penningmeester onder dankzegging te dechargeren.

(w.g.) F.L. Bastet, gecommitteerd bestuurslid; M.J.M. de Haan, gecommitteerd lid buiten het bestuur.

8. Behandeling van de begroting 1978 en voorlopige begroting 1979

De behandeling van de begroting is opgenomen in de Mededelingen bij de punten 7 en 8.

9. Verslag van de commissie voor geschied- en oudheidkunde over het jaar 1977-1978

De Commissie vergaderde vijf maal. Op de vergaderingen werden de volgende voordrachten gehouden:

27 oktober: de heer Bruijn over de werving van scheepsvolk voor de koopvaardij en de marine tussen 1780 en 1850 en de heer Ekkart over zeventiende-eeuwse professorenportretten.

24 november: de heer Roorda over de Joodse entourage van de Koning Stadhouder, de heer Gumbert over een twaalfde-eeuws kroniekje en de heer Jansen over een episode uit de vierde kruistocht.

26 januari: de heer Jansen over de kroniek van Emo en de heer Ekkart over het epitaaf van Scaliger in de Pieterskerk.

28 februari: de heer Braat over de neogotiek.

16 maart: mejuffrouw Versprille over het memorandum van de Leidse lakenfabrikant Jacob Le Poole en de heer Obbema over een paar handschriftfragmenten die ingebonden waren bij een zeventiende-eeuws boek.

De Commissie bestond in 1977-1978 uit de volgende leden: voorzitter: dr. D.J. Roorda; secretaris: dr. W.C. Braat, leden: dr. R.J. Bruijn, dr. mr. C. Fasseur, dr. R. Feenstra, dr. J.P. Gumbert, dr. P.F.J. Obbema, dr. I. Schöffner, dr. H.L. Wesseling en dr. J.J. Woltjer.

10. Verslag van de commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1977-1978

De Commissie had in de verslagperiode (september 1977 - mei 1978) de volgende samenstelling: dr. A. Sassen, voorzitter; dr. B.C. Damsteegt, secretaris; dr. J. Goossens; dr. M.J.M. de Haan; G. Kamphuis, dr. A.C.M. Meeuwesse; mw. dr. M.H. Schenkeveld; mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen; dr. P.G.J. van Sterkenburg; dr. M.C. van den Toorn; dr. P.E.L. Verkuyl; dr. C.A. Zaalberg.

De Commissie voerde de redactie over het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Redactiesecretaris was dr. M.J.M. de Haan. In de verslagperiode verschenen de nummers 3/4 van jaargang XCII en 1/2 van jaargang XCIII.

De Commissie vergaderde maandelijks in een vertrek van het bij de Universiteitsbibliotheek behorende huis Rapenburg 76 te Leiden.

Op de vergaderingen werden de volgende voordrachten gehouden:

21 september 1977: dr. M.C. van den Toorn, Het gebruik van *u* en *jij*;

19 oktober 1977: dr. P.G.J. van Sterkenburg, Rndom een woord- en tekstarchief;

23 november 1977: dr. C.A. Zaalberg, De oorzaken van taalverandering;

21 december 1977: dr. M.J.M. de Haan, Een stap terug voor de *Elckerlyc*;

18 januari 1978: dr. A. Sassen, Het koppelwerkwoord '*komen*';

15 februari 1978: dr. J. Goossens, Dialectologie en taalvariatie;

22 maart 1978: dr. B.C. Damsteegt, Tsamenvoeging in de *Hertspiegel*;

19 april 1978: mw. dr. M.H. Schenkeveld, Het proëmium van *Mei* 11;

24 mei 1978: dr. A.C.M. Meeuwesse, De schrijfbureau-passage in *Het uur U* (vs. 236-294).

11. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs

De voorzitter laste een pauze in om de leden in de gelegenheid te stellen het jury-rapport te lezen (zie bijlage II). Vooral de eerste twee alinea's van het jury-rapport leverden stof tot discussie, waarbij een punt is of deze formulering door déze Commissie volgende Commissies niet te veel vastlegt. Dr. G. Borgers merkte op dat voor deze formulering gekozen is in verband met het verdwijnen van de Reina Prinsen Geerligts-prijs en het beschikbaar komen van de Henriette Roland Holst-prijs voor de Maatschappij. Hij hoopte dat de Van der Hoogt-prijs de lacune ontstaan door het wegvallen van de Reina Prinsen Geerligts-prijs enigszins kan opvullen en hij benadrukte dat de Van der Hoogt-prijs hierdoor weer zijn oude functie van aanmoedigingsprijs krijgt. Na enige stilistische veranderingen en de toevoeging achter 'Het is' in de tweede alinea: 'althans volgens de Commissie' (een toevoeging, waartoe dr. G. Borgers bereid was, hoewel hij het er principieel mee oneens was), werd de aanbeveling de prijs toe te kennen aan H.G. Kuik voor zijn roman *Het schot* aanvaard.

12. Verkiezing nieuwe leden

De Commissie voor de stemopneming was dit jaar samengesteld uit de dames G. Th. M. van den Dool en M. Veldhuyzen en de heren dr. E. Braches en R. Breugelmans.

Mevrouw G. Th. M. van den Dool deelde namens de Commissie voor de stemopneming mee, dat het aantal ingeleverde geldige stembiljetten 212 bedroeg. Dit brengt de kiesdeler bij één vijfde op 42. Gekozen werden 30 kandidaten: F. Akkerman, F.E.A. Batten, A. Blankert, S.J. van Faassen, dr. J.A. Faber, G.'t Hart, dr. J.M.H.J. Hemels, dr. J. van Herwaarden, Tj. P. Hidma, dr. H. van der Hoeven, dr. A.J. Jelsma, dr. C.A. van der Klaauw, mw. O.S.H. Lie, mw. M. Mathijssen-Verkooijen, dr. J.W. Niemeijer, dr. G.J. Schutte, J.M.J. Sicking, dr. J. Storm van Leeuwen, dr. A.J. Veenendaal jr., dr. I.M. Veldman, O. Vries, dr. L. De Vries, dr. J.G. de Beus, dr. J. Decavele, dr. M. Dupuis, mw. M. Eliassen-de Kat, M. Insingel, dr. J.D. Janssens, dr. O.E. Pächt, dr. C. Tindemans.

De voorzitter bedankte de Commissie voor haar werkzaamheden.

13. Voorstel van het bestuur om dr. Jan Ploeger te benoemen tot erelid

De vergadering stemde in met het voorstel van het bestuur dr. Jan Ploeger tot erelid van de Maatschappij te benoemen wegens zijn vele inspanningen als vertegenwoordiger van de Maatschappij in Zuid-Afrika.

14. Verkiezing van nieuwe leden in het bestuur

Mevrouw G. Th. M. van den Dool deelde namens de Commissie voor de stemopneming mee, dat tot leden van het bestuur zijn gekozen de heren dr. F.L. Bastet, R. Breugelmans en dr. M.J.M. de Haan.

15. Verkiezing voorzitter

Dr. A.L. Sötemann werd wederom tot voorzitter benoemd.

16. Verkiezing van leden in de vaste commissies

Mevrouw G. Th. M. van den Dool deelde namens de Commissie voor de stemopneming mee, dat tot leden zijn gekozen van de Commissie voor taal- en letterkunde de heren dr. L. Strengholt, dr. F. de Tollenaere, dr. A. Sassen, en dr. R.L.K. Fokkema, van de Commissie voor schone letteren mevrouw J. Herzberg en de heer dr. A.S. Wadman.

De Commissie voor geschied- en oudheidkunde stelde ingevolge artikel 2 van haar Huishoudelijk Reglement voor alle raadgevende leden te benoemen tot gewone leden, met name: mw. mr. A.J. Versprille, mw. dr. M.E.H.N. van Santen-Mout, dr. C.C. de Bruin, dr. A.E. Cohen, dr. J.A. van Dorsten, dr. H.P.H. Jansen en R.E.O. Ekkart. De jaarvergadering keurde het voorstel goed.

17. Gelegenheid tot het stellen van vragen

De heer P. Korthuys deelde mee dat het aftreden van dr. Jan Ploeger als vertegenwoordiger van de Maatschappij in Zuid-Afrika verband houdt met zijn leeftijd en zijn verlangen bepaalde activiteiten af te sluiten. Op een vraag van dr. M.J.F. Robijns zei de voorzitter toe de datum van de komende jaarvergadering zo vroeg mogelijk aan de leden bekend te maken.

18. Voordracht van Dr. H.G.M. Prick

De tekst van deze voordracht: 'Lodewijk van Deyssel op weg naar de stylering van zijn leven (Bergen op Zoom, najaar 1889-voorjaar 1890)' is elders in dit Jaarboek opgenomen.

19. Sluiting

Omstreeks kwart voor vier sloot de voorzitter de vergadering nadat hij de aanwezigen bedankt had voor hun komst.

Bijlage I Verslag van de uitreiking van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1977

Zaterdagmiddag, 29 oktober 1977, vond in een overvolle concertzaal van het Shaffy Theater te Amsterdam de uitreiking plaats van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1977 aan Dirk Ayelt Kooiman voor zijn roman *De grote stilte* (1975).

Deze bijzondere vergadering van de Maatschappij werd geopend door de vice-voorzitter T. van Deel, die een amusant en gevarieerd programma kon aankondigen.

De 'academistische' schrijver Nicolaas Matsier - voor deze gelegenheid professor Matsier - beet de spits af met een toespraak in het Engels, die in het programma als titel droeg: *Over het doen alsof in de kunst en in het werk van D.A. Kooiman in het bijzonder of De schrijver als oplichter*.

Vervolgens trad Freek de Jonge op, die probeerde voor te lezen uit exemplaren van *Een romance*. Het boek bleef zich daar echter tegen verzetten: de ene keer stroomde er water uit, dan weer sprong er een wolk confetti uit tevoorschijn, of bleken er knalsigaren in te zitten. Eén exemplaar zat potdicht en bleek zo zwaar dat de glasplaat van een tafeltje erdoor brak. Een laatste exemplaar bleef in beweging, waardoor er niet uit voor te lezen was. Ten einde raad rukte De Jonge er enkele bladzijden uit. Terwijl hij daar uit voorlas bewoog zich zijn katheders langzaam naar de rand van het podium. Deze beweging was te danken aan Jeroen Henneman - vescholen in de katheders - aan wiens vernuft ook de weerbarstige *Romance*-exemplaren waren ontsproten. Henneman had eveneens de bewegende proppen papier bedacht, die de aandacht afleidden van de voorlezende Freek de Jonge.

Toen Henneman ten slotte uit de katheders trad, nam hij zelf het woord. Hij draaide een band af met zijn toespraak, die hij thuis had opgenomen. Halverwege verdween hij van het podium: zijn stem bleef klinken en de fotografen kiekten een verlaten katheders, met daarop een bandrecorder.

Na dit optreden vond de prijsuitreiking plaats. J.G. Elburg las het juryrapport voor en dr. G. Borgens overhandigde Kooiman hierna de prijs.

Kooimans dankwoord volgde in de vorm van een causerie over 'oneigenlijke informatie' getiteld: *Het oor van Van Gogh en de stofzuiger van Vestdijk*. Deze causerie wierp enig licht op het scheppingsproces bij deze

auteur. Kooiman blijkt onder het schrijven altijd muziek te hebben aanstaan, die dan werkt als een soort geformaliseerd geheugen voor stemmingen. Het is niet toevallig dat de vormgever die Kooiman is juist zo geïnspireerd wordt door muziek, de meest formele kunst die er is. Als hij schrijft, vertaalt hij, om zo te zeggen, uit de muziek. Kooiman illustreerde zijn geestige voordracht met muziekfragmenten.

Na de pauze vond een voorvertoning plaats van de film *Prettig weekend meneer Meyer*, waarvoor Kooiman het scenario schreef. De regie had Orlow Seunke.

Bijlage II Rapport van de jury voor de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1978

De Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs is, zoals de Wet van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde het omschrijft, een 'prijs van aanmoediging' voor dichters of prozaïsten 'die niet langer dan twee jaren vóór de dagtekening der voordracht enig werk in afzonderlijke uitgave hebben doen verschijnen'. De Van der Hoogt-prijs is dus noch een prijs voor gevestigde schrijvers noch een prijs voor debutanten. Het is, althans volgens de Commissie een prijs voor schrijvers die om de een of andere reden minder aandacht hebben gekregen dan hun werk, althans volgens de Commissie voor schone letteren van de Maatschappij, verdient.

Evenals vorig jaar heeft de Commissie de voor te dragen auteur van meet af aan gezocht onder de prozaïsten, aangezien de Van der Hoogt-prijs sinds 1971 vrijwel uitsluitend aan dichters was toegekend. Ook prozaïsten moeten worden aangemoedigd, al zou de Commissie toch nog schaamteloos op de dichters teruggevallen zijn als zij geen prozawerk had kunnen vinden van niveau. Gelukkig bleek dat laatste geen probleem. Er waren zelfs verschillende mogelijkheden, waarvan er - zoals het hoort - uiteindelijk één overbleef. De Commissie voor schone letteren stelt voor de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1978 toe te kennen aan Hilbert Kuik voor zijn in 1976 verschenen roman *Het schot*.

Hilbert Kuik debuteerde in 1970 met *Vreemde eend, medicijnman in Afrika*, waarin hij de ervaringen beschreef die hij als arts tijdens een driejarig verblijf in Oeganda had opgedaan. In 1972 publiceerde Kuik de verhalenbundel *O jongens jongens, wat een gepiep!*. Met de roman *Het schot* vervolgt Kuik een weg, die in zekere zin een weg terug is. Een weg terug in de tijd wel te verstaan. Ging het in *Vreemde eend* over een zojuist afgestudeerde arts, en in *O jongens jongens, wat een gepiep!* vooral om naar hun identiteit zoekende adolescenten, in de roman *Het schot* wordt het puberteitsprobleem behandeld. Een dertienjarige gymnasiast zoekt naar zijn eigen vorm, zijn eigen waarden, in een wereld die daar weinig of niets van begrijpt en die hem dan ook steeds een andere kant tracht op te duwen.

Op zichzelf is dit thema niet nieuw. Wat Kuiks roman zo eigen maakt is de manier waarop hij het probleem heeft 'ingevuld'. De dertienjarige gymnasiast Hans Verweg heeft een Oostenrijkse moeder die voor de oorlog haar vader ontvluchtte, en een Nederlandse vader, die in de oorlog

in het verzet gezeten heeft. De in 1938 geboren Hans, die in de oorlog door een Duitse officier is afgetuigd, zit boordevol met wraakgevoel jegens de nazi's, die zo rijk vertegenwoordigd zijn in zijn eigen familie: de familie van zijn moeder.

Tijdens een vakantiereis naar Oostenrijk, in het begin van de jaren vijftig dus, vecht Hans zijn oorlog uit. De oorlog na de oorlog, die hij als een jeugdige Prometheus ingaat en niet zonder kleerscheuren en zielsschokken doorstaat. Goed en slecht blijken niet makkelijk uit elkaar te houden, wat toch nodig is als men de normen van de anderen voor een eigen waardestelsel in wil ruilen, als men een individu wil worden. 'Waren mijn ooms slecht omdat ze voor de nazi's gevochten hadden? Of waren ze goed omdat ze door hun vader geslagen waren en mij aardig behandelden? Was mijn grootvader goed omdat hij tegen de nazi's geweest was? Of was hij slecht omdat hij zijn vrouw het graf in en zijn dochter het land uit geslagen had? Dat hij geen woord tegen mij zei, was dat zijn goedheid of zijn slechtheid? Als ik het slecht vond, was het dan ook slecht? Wie maakte dat uit? Wie moest hem straffen? Ik?'

Dat op al die vragen een, ook letterlijk, doeltreffend antwoord wordt gevonden, zodat Hans Verweg met 'een aan geluk grenzende tevredenheid' terug kan reizen, is minder belangrijk dan de wijze waarop Kuik het hele groeiproces beschreven heeft.

Via onder andere het onliteraire, 'puberale' taalgebruik wordt de afstand tussen hoofdpersoon en lezer sterk verkleind, terwijl diezelfde afstand tegelijk vergroot wordt door de, zowel geografisch als emotioneel, uitzonderlijke context, waarin het verhaal zich afspeelt. Deze voortdurende spanning tussen ver weg en dichtbij werkt dikwijls uitermate komisch, en accentueert op die manier nog eens de spontaneïteit die de roman vanaf de eerste tot de laatste bladzijde doortrekt. Zó sterk zelfs dat men zich pas aan het eind realiseert hoe doelbewust, hoe knap, de 'Werdegang' van deze dertienjarige is gestructureerd. Juist deze onnadrukkelijke, ogenschijnlijk niet-spectaculaire, schrijftechniek is er misschien de oorzaak van dat de roman *Het schot* van Hilbert Kuik, naar het oordeel van de Commissie, minder aandacht heeft gekregen dan het boek verdient. Moge de Van der Hoogt-prijs daar verandering in brengen.

De Commissie voor schone letteren, (w.g.) dr. G. Borgers, T. van Deel, J.G. Elburg, M. Hartkamp, mw. Ankie Peypers.

Bijlage III Rekening en verantwoording over 1977

A. Algemene rekening

Ontvangsten

Contributies 1977/1978	fl. 23.532,13	
Contributies voorgaande jaren	1.451,63	
Subsidie Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen	51.000,-	
Subsidie Rijksuniversiteit Leiden	30.000,-	
Opbrengst verkoop eigen uitgaven	80,96	
Rente van effecten	1.405,-	
Bankrente	221,37	
		fl. 107.691,90

Uitgaven

A. <i>Kosten van beheer</i>	fl. 7.700,-	
Honorarium secretaris/salaris uitvoerend secretaris		
Bureaunkosten secretariaat en administratie	3.521,64	
Honorarium administrateur	2.750,-	
Kosten Noordelijke Afdeling	1.200,-	
Kosten bestuursvergaderingen	1.043,10	
		fl. 16.214,74
B. <i>Kosten vergaderingen</i>	fl. 2.543,37	
Convocaties, lokaalhuur		
Honoraria en kosten sprekers	883,50	
		3.426,87
C. <i>Kosten jaarvergadering</i>		5.875,32
D. <i>Kosten bibliotheek</i>	fl. 6.600,-	
Honorarium bibliothecaris		
Aankoop boeken en tijdschriften	45.938,01	
Bijdrage verwervingsfonds	1.000,-	
Salariskosten bureau	3.300,-	
		56.838,01

E. <i>Kosten jaarboek en publikaties</i>	fl. 25.985,-	
Te betalen jaarboekrekening en layout		
Kosten redactie	4.222,36	
		30.207,36
F. <i>Kosten vaste commissies</i>		1.653,41
G. <i>Reservering Prijs voor Meesterschap</i>		800,-
H. <i>Onvoorzien en diversen</i>	fl. 393,58	
Diversen		
Tekort werkgroep	2.510,24	
		2.903,82
		fl. 117.919,53
Uitgaven		fl. 117.919,53
Ontvangsten		107.691,09
		fl. 10.228,44
Tekort		

Vermogensoverzicht

	1 jan. 1978	1 jan. 1977
Effecten	fl. 17.130,-	fl. 18.830,-
Saldo Amro-bank	+/- 28.395,66	3.283,26
Vermogen vóór voorzieningen	fl. 45.525,66	fl. 15.546,74
<i>Voorzieningen</i>	fl. 2.892,33	fl. 2.092,33
Prijs voor Meesterschap		
Prijs voor Literaire Kritiek	1.830,79	1.830,79
Te betalen jaarboekrekening	24.235,-	-,-
Te betalen lay-out jaarboek	1.750,-	-,-
Te betalen salariskosten	13.122,36	-,-
	fl. 1.695,18	fl. 11.623,62
<i>Samenhang tussen de hierboven vermelde vermogens</i>		fl. 11.623,62
Vermogen 1 januari 1977		
Koerswinst effecten		300,-
		11.923,62
Tekort algemene rekening		10.228,44
Vermogen 1 januari 1978		fl. 1.695,18

B. Verwervingsfonds bibliotheek

Saldo 1 januari 1977	fl. 19.307,47	
Reservering ten laste van algemene rekening	1.000,-	
Rente kapitaal	1.653,-	
Bankrente	747,54	
	<hr/>	
		fl. 22.708,01
Kosten		31,27
		<hr/>
Saldo 1 januari 1978		fl. 22.676,74

C. Lucy B. en C.W. van der Hoogt-fonds

Saldo 1 januari 1977	fl. 1.932,68	
Rente kapitaal	1.405,75	
	<hr/>	
		fl. 3.338,43
Prijs D.A. Kooiman	fl. 1.000,-	
Rekening inzake penningkosten	273,01	
Bankkosten	104,14	
	<hr/>	
		1.377,15
		<hr/>
Saldo 1 januari 1978		fl. 1.961,28

D. Dr. Wijnaendts Francken-fonds

Saldo 1 januari 1977	fl. 2.573,77	
Rente kapitaal	472,50	
Bankrente	41,35	
	<hr/>	
		fl. 3.087,62
Aanmaakkosten penningen	fl. 3.183,-	
Graveren penning	36,12	
Bankkosten	10,58	
	<hr/>	
		3.229,70
		<hr/>
Saldo 1 januari 1978 negatief		fl. 142,08

**Vermogensoverzicht der
afzonderlijk beheerde fondsen**

	1 jan. 1978	1 jan. 1977
Verwervingsfonds bibliotheek		
Effecten	fl. 24.442,-	fl. 22.754,-
Saldo Bank	22.676,74	19.307,47
	<hr/>	<hr/>
	fl. 47.118,74	fl. 42.061,47
<i>Lucy B. en C.W. van der Hoogt-fonds</i>	fl. 19.793,-	fl. 18.790,-
Effecten		
Saldo Bank	1.961,28	1.932,68
	<hr/>	<hr/>
	fl. 21.754,28	fl. 20.722,68
<i>Dr. C.J. Wijnaendts Francken-fonds</i>	fl. 6.975,-	fl. 6.580,-
Effecten		
Saldo Bank	-/+ 142,08	2.573,77
	<hr/>	<hr/>
	fl. 6.832,92	fl. 9.153,77

Financieel overzicht over de periode 31-3-1977/31-3-1978 van de noordelijke afdeling van de maatschappij der nederlandse letterkunde

Inkomsten

Vorig banksaldo	fl. 203,08
Jaarbijdrage Hoofdbestuur	1.200,-
Bankrente	4,29
	<hr/>
	Totaal fl. 1.407,37

Uitgaven

Kosten secretariaat mei '77	fl. 15,34
Honorarium Geeraerts	300,-
Reiskosten G. (Antwerpen-Groningen per auto)	200,-
Verblijfkosten G.	95,-
Eten Bestuur met G.	96,25
Zaalhuur Academie	37,50
Kosten secretariaat declaratie december	240,65
Kosten secretariaat januari	101,-
Saldo	321,63
	<hr/>
	Totaal fl. 1.407,37

N.B. Op 31-3-1978 was de jaarbijdrage 1978 nog niet van het hoofdbestuur ontvangen.

Aldus naar waarheid opgemaakt, Groningen, 8-4-1978.

(w.g.) B. Ebels-Hoving, penningmeesteresse

Gezien en accoord bevonden 8 april 1978.

De Commissie tot kasnaziening,

(w.g.) R.A. Ebeling, dr. L.S. Meihuizen

Bijlage IV Besturen en commissies in het verenigingsjaar 1978-1979

Algemeen bestuur

Voorzitter: dr. A.L. Sötemann

Ondervoorzitter: T. van Deel

Secretaris: R. Breugelmans

Penningmeester: dr. G. Borgers

Bibliothecaris: mr. J.R. de Groot¹

Leden: dr. F.L. Bastet, P.H. Dubois, Jan G. Elburg, dr. D. Grosheide, dr. M.J.M.

de Haan, mw. Judith Herzberg, dr. A.W. Willemsen, dr. P.E.L. Verkuyl

(vertegenwoordiger van de Noordelijke Afdeling)

Secretariaat: Universiteitsbibliotheek, Rapenburg 70-74, Leiden

Bestuur van de noordelijke afdeling

Voorzitter: dr. A.P. Braakhuis

Secretaris: dr. P.E.L. Verkuyl, Achterberghof 3, Haren-8100 (Gr.)

Penningmeester: mw. dr. B. Ebels-Hoving

Assessor: mr. J. Rinzema

Contactcommissie voor België

Secretaris: *vacant*

Leden: *vacant*

Vertegenwoordiger in Zuid-Afrika

mw. W. Nienaber-Luitingh, Postbus 10055, Scottsville 3209

Commissie voor Zuid-Afrika

Secretaris: *vacant*

Leden: P. Korthuys, dr. G.W. Ovink, jhr. dr. P.J. van Winter

Commissie voor geschied- en oudheidkunde

Voorzitter: dr. G.I. Lieftinck

Secretaris: dr. W.C. Braat, Emmaplein II, Oegstgeest

Leden: dr. C.C. de Bruin, dr. J.R. Bruijn, dr. A.E. Cohen, dr. J.A. van Dorsten,

R.E.O. Ekkart, dr. H.P.H. Jansen, dr. P.F.J. Obbema, dr. D.J. Roorda, mw. dr.

M.E.H.N. van Santen-Mout,

dr. I. Schöffner, mw. mr. A.J. Versprille, dr. H.L. Wesseling, dr. J.J. Woltjer

Commissie voor taal- en letterkunde

Voorzitter: dr. B.C. Damsteegt

Secretaris: dr. P.J.G. van Sterkenburg, Zonnebloem 9, Leiden

Leden: dr. R.L.K. Fokkema, dr. J. Goossens, dr. M.J.M. de Haan, dr. A.C.M. Meeuwesse, dr. A. Sassen, mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, dr. L. Strengholt, dr. F. de Tollenaere, dr. M.C. van den Toorn, dr. P.E.L. Verkuyl

Commissie voor schone letteren

Voorzitter: T. van Deel

Secretaris: dr. G. Borgers, Koningin Wilhelminalaan 44, Leidschendam

Leden: Jan G. Elburg, M. Hartkamp, mw. J. Herzberg, dr. A.S. Wadman

Commissie voor de bibliotheek

Voorzitter: dr. J. Gerritsen

Secretaris: *vacant*

Leden: dr. E. Braches, mr. J.R. de Groot

Commissie voor de financiën

Voorzitter: H. Th. Lunsingh Scheurleer

Secretaris: dr. G. Borgers

Leden: M.D. Frank, mr. G.C. van der Willigen

Commissie voor de publikaties

Voorzitter mr. J.R. de Groot

Secretaris: mw. G. Th. M. van den Dool, Rapenburg 70-74, Leiden

Leden: dr. G. Borgers, dr. E. Braches, mr. W.R.H. Koops, P.A.W. van Zonneveld

Dit jaarboek is samengesteld onder de redactie van de Commissie voor de publikaties.

Het correspondentie-adres van de Commissie luidt:

Universiteitsbibliotheek, Rapenburg 70-74, Leiden.

Typografische verzorging P. Waterland.

Druk Alberts, Sittard

Eindnoten:

- 1 Met toepassing van art.32, lid 4 van de Wet heeft het bestuur R. Breugelmans als plaatsvervangend bibliothecaris aangewezen.